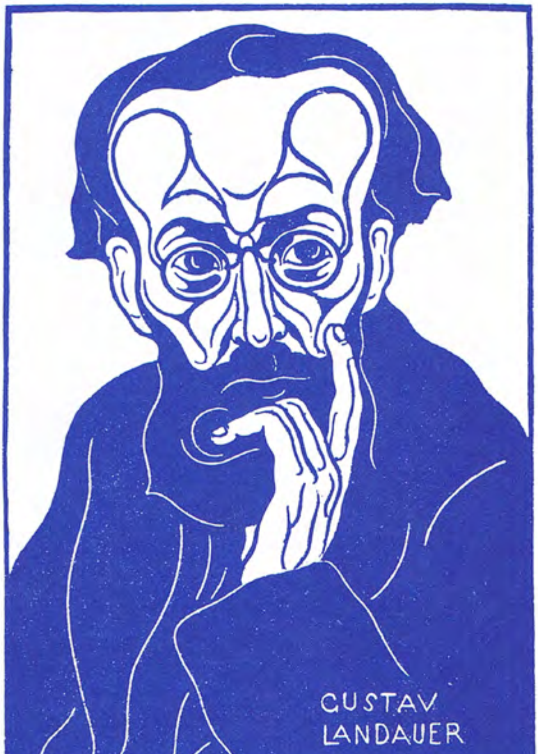
Gustav Landauer

DE AS 113

de AS

anarchistisch tijdschrift

Vier en twintigste jaargang, nr. 113, winter 1996.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ35,-; buiten Benelux ƒ40,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.

REDACTIONEEL

De Duitse anarchist Gustav Landauer (1870-1919) was een groot redenaar. Hij sprak niet van papier. Men vroeg hem eens of hij zich niet hoefde voor te bereiden op een spreekbeurt. Zeker wel, was het antwoord, dat doe ik altijd heel grondig. Ik begin met een goed en stevig ontbijt. Daarna ga ik een paar uur wandelen; liefst in de vrije natuur. Onderwijl bedenk ik dan een eerste zin en als het even meezit ook de laatste zin...
Wanneer je over Landauer gaat spreken of schrijven, dan dringt zich een eerste zin als het ware op. En wel de laatste zin die Landauer zou hebben gesproken. Het is een gruwelijke zin, want Landauer werd op 2 mei 1919, 49 jaar oud, op gruwelijke wijze vermoord tijdens de repressie die volgde op de revolutie in München aan het eind van de eerste wereldoorlog. Volgens een ooggetuige zou hij, na zwaar te zijn mishandeld, gezegd hebben: "maak mij toch dood, opdat gij mensen zijt."
De laatste zin en het martelaarschap hebben een zekere mythe rond Landauer geschapen. Het is vaak het enige dat anarchisten - als zij zijn naam al kennen - van hem weten. Ten onrechte. Alhoewel, het laatste deel van de zin, het beroep onder alle omstandigheden op menselijkheid, de menselijkheid van zijn tegenstanders, van zijn moordenaars, is toch kenmerkend voor Landauer.
Dit nummer van De AS *is aan Gustav Landauer gewijd. Hiermee zetten wij de traditie voort om regelmatig aandacht te besteden aan een historische libertaire figuur. De artikelen over Landauer en de internationale anarchistische beweging en over Nederland zijn gebaseerd op een referaat over dit onderwerp dat vorig jaar werd gehouden op een seminar over hem aan de Heinrich Heine universiteit in Düsseldorf.*
Landauer wordt - vooral in Duitsland en onder germanisten - doorgaans in de eerste plaats als een Duitse cultuurdrager gezien. Dat was hij ook in hoge mate. Tussen cultuur en anarchie maakte hij geen onderscheid. Cultuur-anarchist is een veel voorkomende betiteling van Landauer. Anarchisme was voor hem het produkt van een zich (nog) te ontwikkelen cultuur. Hierdoor is zijn anarchisme soms wat in het vergeetboek geraakt. In deze AS *is het omgekeerde het geval. (RdJ)*

GUSTAV LANDAUER: EEN REALIST MET VERBEELDINGSKRACHT

Rudolf de Jong

Gustav Landauer werd op 7 april 1870 in Karlsruhe geboren. Iets meer dan een half jaar later werd, 18 januari 1871, de Pruisische koning als Wilhelm I tot keizer van Duitsland uitgeroepen. Diens kleinzoon, Wilhelm II vluchtte op 10 november 1918 naar Nederland, in Duitsland was een revolutie uitgebroken. Nog geen half jaar later, op 2 mei 1919, werd Gustav Landauer vermoord. De revolutie was dood.
Het leven van Gustav Landauer valt bijna samen met de data van het keizerrijk. Dit (tweede) Duitse keizerrijk laat zich in twee perioden verdelen. Die van Bismarck, rijkskanselier van 1871 tot 1890, en die van Wilhelm II die in 1888 de troon besteeg en in 1890 Bismarck de laan uitstuurde. Landauers leven laat zich ongeveer in dezelfde periodes verdelen. Jeugd- en studiejaren tot 1892. Openbaar optreden als spreker, schrijver, redacteur en organisator vanaf 1890.

Dit samenvallen van Landauers leven met dat van een zo duidelijk af te bakenen periode in de Duitse geschiedenis is meer dan een interessante bijkomstigheid. Daarvoor was hij innerlijk te zeer verbonden met Duitsland en met de Duitse cultuur en was zijn optreden naar buiten toe te zeer verbonden met strijd tegen het officiële Duitsland - belichaamd in de keizer - dat in Landauers ogen de on-cultuur in Duitsland vertegenwoordigde, ja anti-Duits was. Voor een goed begrip van Landauer en zijn anarchisme is het nodig iets over het Duitsland van zijn tijd te zeggen.
Het tweede Duitse keizerrijk was een schepping van Pruisen en meer in het bijzonder het werk van Bismarck, de Pruisische eerste minister. In drie kort op elkaar volgende succesvolle oorlogen, waarvan de Frans-Duitse van 1870-1871 de laatste was, werd met het keizerrijk de staatkundige eenheid van Duitsland een feit. Binnen het keizerrijk gaf Pruisen, waarvan het grondgebied door deze oorlogen aanzienlijk vergroot was, de toon aan. De Duitse eenheid was een droom geweest van politiek links. Rechts - Bismarck - bracht het tot stand. Overigens onder veel bedenkingen van het conservatieve Duitsland, van de nieuwe keizer in de eerste plaats. Bismarck werd rijkskanselier in het met 'bloed en ijzer' bevochten rijk en was bijna twintig jaar lang de machtigste - althans belangrijkste - staatsman van Europa.
Wilhelm II zorgde ervoor dat hij de meest besproken vorst van zijn tijd werd. Glans, uiterlijk vertoon met uniformen en militaire parades waarbij hijzelf de hoofdrol vervulde, speelde hierbij een grote rol. Militarisme, nationalisme en mannelijkheid vormden een bijna heilige drie-eenheid, overgoten met een sausje grootheidswaan. Ondanks de overwinningen en de macht van het land voelde het officiële Duitsland zich constant bedreigd. Het had allemaal ook iets parvenu-achtigs met de daarbij behorende overgecompenseerde minderwaardigheidscomplexen.

De reactionaire Pruisische politiek-sociale erfenis bepaalde het gezicht van Duitsland: het leger, een machtig staats- en ambtenaren-apparaat, de adel (de Junkers, die veelal ook grootgrondbezitters waren) en vooral de mate waarin deze drie een hechte en verstikkende kluwen vormden. Je zou van een Junker-leger-staatscomplex kunnen spreken. Aan dit complex moet dan de industrie nog worden toegevoegd; de met de industrie opkomende grote bourgeoisie onderwierp zich evenwel sociaal en politiek volledig aan de drie andere elementen van het complex. De gehele samenleving, het gezin, de school, de universiteit waren doortrokken van de mannelijk-militaire normen. Veel jongens, gymnasiasten, die er niet aan voldeden of het niet konden accepteren, vluchtten in zelfmoord. Zelfmoord is ook een centraal thema in Landauers eerste boek, de ideeën-roman *Der Todesprediger*. 'Prügel', een pak slaag, een woord dat thans vrijwel verdwenen is uit het dagelijkse vocabulaire, was aan de orde van de dag, in het gezin en op school. Landauers eerste botsing met autoriteiten was op het gymnasium. In een lezing had hij de dichter Heine geciteerd, dit tot ongenoegen van de rector. Het verhinderde overigens niet dat hij een prijs voor zijn lezing kreeg.

Duitsland was het land van de 'Untertanen' (onderdanen), niet van burgers. Vrijzinnig-liberale tradities, die zeker aanwezig waren geweest, werden er niet sterker op tijdens het keizerrijk. Dit behield de kenmerken van zijn ontstaan. Om meteen het woord te geven aan Landauer: "Duitsland heeft zijn eenheid niet zoals andere volkeren via de weg van innerlijke bevrijding en vernieuwing tot stand gebracht, maar door de oorlog tegen een buurvolk; zijn leiders hebben daarna - terecht of ten onrechte - geloofd dat voortaan de positie die het Duitse rijk tussen de andere grote mogendheden innam aan geweldsdreiging te danken zou zijn en de andere staten hebben zich tientallen jaren laten intimideren, hebben het Duitse voorbeeld gevolgd en ontzaglijk veel materiële middelen en scheppende produktiekrachten van de geest en van de ziel verspild aan dit systeem van dreiging".[1]

Duitsland maakte tijdens het keizerrijk een snelle economisch-kapitalistische ontwikkeling door en overvleugelde Engeland als industrieland. Het was 'de tijd van kolen en staal'. Tijdens het keizerrijk steeg de kolenproduktie van 29 naar 190 miljoen ton, die van ijzererts van 5,3 naar 19 miljoen ton. De naam van wapenfabrikant familie Krupp in Essen werd voor lange tijd de verpersoonlijking van het Duitse kapitalisme. Deze moderniserende economische onderbouw stond echter in dienst van de reactionaire politiek-militaire bovenbouw en niet andersom. Landauer had dit beter door dan zijn marxistische tijdgenoten.

Toch omvat de geschiedenis van Duitsland onder Bismarck en Wilhelm II heel wat meer dan keizer en Krupp. In de eerste plaats de cultuur. Literatuur, kunst en wetenschap namen een hoge vlucht. Niet alleen in produktie. De belangstelling ervoor was groot. Berlijn werd dè theaterstad van Europa. In dit tijdperk dat wel massacommunicatie kende (kranten, trein), maar geen film, geen radio, geen tv, geen grammofoonplaten en geen cd's, had literatuur in al zijn vormen - proza, toneel, poëzie - een machtige sociaal-culturele betekenis. In de tweede plaats de sociaal-democratie.

Duitsland kende algemeen (mannen)-stemrecht in een - beperkt - parlementair stelsel. Bismarck poogde door 'Socialistenwetten' de opkomende sociaaldemocratie te verstikken. Hun organisatie en hun pers werden op alle mogelijke manieren aan banden gelegd. Maar de partij kon meedoen aan de verkiezingen en deed dit met groot succes. De Socialistenwetten werkten averechts en werden in 1890 door Wilhelm II ingetrokken. Hun gevolgen deden zich nog lang gelden. De leiding en het parlement hadden een dominerende positie gekregen in de partij en in het denken van de partijleiding. Het voortbestaan van de partij als apparaat - en de angst dat dit door nieuwe wetgeving bedreigd kon worden - evenzo. De gevolgen waren parlementarisme, legalisme, conformisme, ook ten aanzien van het officiële Duitsland. Het verdroeg zich uitstekend met een dogmatisch marxisme.

STAAT VERSUS CULTUUR

Cultuur en sociaal-democratie. Het waren alternatieven voor het Pruisische karakter van het rijk. Tegelijkertijd lieten zij zich er wonderwel inpassen. De cultuur stond niet tegenover de staat. De sociaal-democratie was er in de praktijk vooral op uit om 'geaccepteerd' te worden. De woorden van Wilhelm II, dat de socialisten 'vaderlandsloze gezellen' waren, werd geen geuzennaam. Integendeel.

Men dient dit te begrijpen om de diepte van Landauers anarchisme te beseffen. Hij plaatste de cultuur tegenover de staat, aan elkaar vijandig. Hij nam geen genoegen met de slappe oppositie van de parlementaire socialisten. Evenmin met hun marxistische theorieën, of die nu 'orthodox' waren (Karl Kautsky) of revisionistisch (Eduard Bernstein). Tegenover de anarchistische leerstellingen van zijn tijd stond hij al even kritisch. Het geloof in een alles bevrijdende revolutie die het socialisme zou brengen, deelde hij niet. Inzake klassenstrijd en proletariaat vond hij dat veel anarchisten nogal marxistisch dachten, er althans overeenkomstige ideeën op na hielden. Het vooruitgangsgeloof - waarvan alle socialisten en alle progressieve burgers doortrokken waren - deelde hij evenmin. Zijn houding tegenover het kapitalisme is geheel anders die van de meeste anarchisten. De problematiek van doel en middel is sterk bij hem ontwikkeld, geweld kan nooit het socialisme brengen. Tolstoj beïnvloedde hem sterk; Tolstojaan was hij echter niet.

Kortom hij had een heel andere grondhouding tegenover het anarchisme dan zijn libertaire geestverwanten. *Anarchische gedachten over het anarchisme* is de typerende titel van een van zijn artikelen; het gaat over de anarchistische houding tegenover aanslagen en geweld, maar graaft veel dieper dan een pleidooi voor geweldloze middelen.

Landauers werk vertoont een grote eenheid, wèl zijn er ontwikkelingen en accentverschuivingen aan te wijzen. Zijn actieve jaren zijn globaal in vier perioden te verdelen. Ten eerste de jaren negentig van de vorige eeuw, toen hij actief op de voorgrond trad in de Duitse en internationale libertaire beweging. Verwachtingen van de arbeidersbeweging, de gedachten aan een komende revolutie en algemene werkstaking, overheersten toen nog zijn al wel bestaande kritiek op deze anarchistische vanzelfsprekendheden. De periode daarna, waarin hij vrij teruggetrokken leefde, zijn denken zich verrijkte met filosofische en geestelijk-mystieke opvat-

tingen; zijn anarchisme kreeg een volksromantisch karakter; het begrip volk verving het begrip proletariaat in zijn denken. De derde periode, waarin hij trachtte zijn specifieke opvattingen ingang te doen vinden, onder andere via de door hem opgerichte Socialistische Bond, begint in 1908. Tenslotte de tijd vanaf 1914, van (eerste) wereldoorlog en revolutie.

Een omvangrijk theoretisch werk over zijn anarchisme heeft Landauer nooit geschreven. Veel van zijn boeken - onder andere de *Aufruf zum Sozialismus* - ontstonden uit voordrachten. Hij was een groot spreker. Zijn Duits is mooi maar niet gemakkelijk, tegelijkertijd bloemrijk en geconstrueerd èn heel direct tot de lezer gericht. Het is wel als 'Jugendstilliteratuur' gekarakteriseerd. Zijn denken is geheel gebed in de Duitse geest, de Duitse cultuur. Dat betekende allerminst een afwijzing van andere culturen. Zijn twee dikste boeken behandelen respectievelijk Shakespeare en brieven uit de Franse revolutie.

Gustav Landauer werd geboren in een burgerlijke en geëmancipeerde joodse familie en kreeg de daarbij passende opvoeding, gymnasium en universiteit. Zijn draai kon hij daar niet vinden. Germanistiek en filosofie waren zijn belangrijkste studiegebieden. Spinoza, Nietzsche en ook Ibsen en Stirner beïnvloedden hem.

In Berlijn, waar hij studeerde, komt hij in contact met de literaire wereld, onder anderen door de filoloog Frits Mauthner met wie hij levenslang bevriend is. Hij wordt onafhankelijk publicist en zal later ook als dramaturg voor het theater werken. Materieel zou hij het daardoor levenslang moeilijk hebben. Als literator kreeg hij snel enige bekendheid. Kunst en literatuur zou hij nooit opgeven. Zij stonden niet naast zijn anarchistische opvattingen. Zij maakten er een integraal deel van uit. Met recht wordt hij een cultuur-anarchist genoemd. In zijn door Martin Buber uitgegeven correspondentie, *Gustav Landauer. Sein Lebensgang in Briefen* komt men een heel scala van Duitse cultuurdragers tegen.

Met het socialisme kwam hij al even snel in aanraking. Hij publiceerde in 1892 (over kunst) in *Die neue Zeit*, het theoretische orgaan van de Duitse en internationale sociaal-democratie. Lid van de partij was hij nooit Als vrijwel enige Duitse anarchist is hij niet via de sociaal-democratie tot zijn anarchisme gekomen. (In dit opzicht is hij alleen te vergelijken met Max Nettlau, die echter in Wenen opgroeide en werkte.) Landauer kwam vanuit zijn eigen ontwikkeling tot het anarchisme; het was de term die het beste bij zijn opvattingen paste. Wel sloot hij zich (eveneens in 1892) aan bij de Onafhankelijke Socialisten en was spoedig de belangrijkste man in de redactie van hun orgaan *Der Sozialist*.

De Vereniging van Onafhankelijke Socialisten was ontstaan uit een oppositie - de zogenaamde *Jungen* - in de sociaaldemocratische partij. Een oppositie tegen het feitelijke reformisme en tegen het alles op de parlementair-legalistische kaart zetten van de partij. Spoedig ook tegen de autoritaire verhoudingen in die partij, want de Jungen werden monddood gemaakt en geroyeerd.

Bij de onafhankelijken zaten bekwame en briljante persoonlijkheden. Tegen de straf georganiseerde partij maakten zij echter geen kans. Bovendien liepen de opvattingen spoedig uiteen. Een aantal trok zich terug uit de socialistische beweging om op cultureel terrein actief te worden of te blijven. Anderen keerden

terug naar de moederpartij. En een aantal ontwikkelden zich naar het anarchisme en zouden behalve in Duitsland ook in Amerika (Max Baginski en anderen, men komt ze tegen in het leven van Emma Goldman) en Engeland (zoals Rudolf Rocker) een belangrijke rol spelen. Het was de tweede golf van Duits anarchisme. De eerste, waaraan de naam John Most verbonden is, was door vervolging naar het buitenland verdwenen en door onderlinge vijandschap verzwakt.

Landauer had in 1893 zijn redacteurschap van *Der Sozialist* neergelegd, maar nam dit in 1895 weer op zich. Men spreekt meestal van de tweede *Sozialist*, die nu zuiver anarchistisch is, Landauers anarchisme. Dat wil niet zeggen dat alleen de opvattingen van Landauer erin zijn terug te vinden. *Der Sozialist* publiceerde veel uit de internationale anarchistische pers, veel over anarchistische klassieken en vergeten voorlopers, veel over kunt en cultuur. Landauers eigen artikelen waren beschouwend, kleine essays. *Der Sozialist* behoort tot het beste wat de internationale anarchistische beweging aan periodieken heeft voortgebracht. Het was echter niet erg propagandistisch en niet zo makkelijk voor de doorsnee-lezer. Hierop kwam kritiek van anarchistische zijde, ook vanuit de redactie zelf. In 1897 werd *Neues Leben* opgericht dat zich meer op de grote massa van de arbeiders richtte. *Der Sozialist* verloor veel lezers en kwam in de problemen. Landauer trok zich terug als redacteur, niet als medewerker, en in december 1899 hield *Der Sozialist* op te verschijnen.

ANARCHO-SOCIALISME

Landauer noemde zich anarcho-socialist en hij zag deze begrippen als een eenheid. Wel staat anarchisme hier voorop. Hij was anarchist voor hij socialist werd. Op drie punten, die in zijn tijd gemeen goed waren onder anarchisten èn socialisten, week Landauer fundamenteel van hen af. Het geloof in de vooruitgang en het geloof in de wetenschap verwierp hij. Hij geloofde niet dat de ontwikkeling van de samenleving het socialisme zou brengen, zoals de marxisten meenden, evenmin dat het zou komen als de arbeiders en het volk maar eenmaal de schellen van de ogen zouden vallen, zoals veel anarchistische propagandisten hoopten. Hij deelde de gangbare anarchistische opvatting dat Marx wetenschappelijke voorstellingen en voorspellingen helemaal niet zo wetenschappelijk en zo houdbaar waren als de marxisten beweerden. Zijn kritiek ging echter veel verder. De idee dat het socialisme en het anarchisme een wetenschappelijke grondslag zou moeten hebben - zoals Kropotkin die bij voorbeeld aan het anarchisme trachtte te geven - verwierp hij principieel. Socialisme is scheppen, als kunst, geen produkt van wetenschappelijk denken maar van de geest. Het derde punt waarop hij met name van veel anarchisten afweek, was de wijze waarop hij tegen de maatschappelijke instellingen aankeek. Hij zag eigendom, staat en kapitalisme in de eerste plaats als *verhoudingen* tussen de mensen, niet als zaken, die men op slag na de revolutie kon vernietigen en afschaffen als waren het dingen. Vandaar zijn nadruk op het opbouwende karakter van het socialisme en op de mentaliteit, de geest van de mensen. (Etienne de la Boëtie en diens begrip van de vrijwillige slavernij kom je regelmatig bij Landauer tegen). Van belang daarbij is dat hij het opbouwende anarchisme

niet koppelde aan de revolutionaire anti-kapitalistische strijd zoals het anarcho-syndicalisme deed.
Proudhon is de belangrijkste anarchist geweest voor Landauer. Met hem had hij gemeen wat ik nu maar de andere houding tegenover het kapitalisme noem. Marx zag het kapitalisme als een noodzakelijke fase in de ontwikkeling, als een voorwaarde voor het socialisme. Om het in een paradox te stellen: hoe meer kapitalisme hoe eerder socialisme. Bij Proudhon en bij Landauer is het precies andersom: hoe meer kapitalisme hoe minder socialisme, hoe verder het socialisme van ons weg komt te liggen. Beiden hadden hierdoor een positieve instelling tegenover voor-kapitalistische verhoudingen, tegenover de boeren en het kleinbedrijf. De marxistische visie op de boeren verwierpen zij. Het socialisme is voor Landauer altijd iets waaraan *nu* gewerkt moet worden en niet iets dat de toekomst wel brengen zal of pas in de toekomst mogelijk zal worden. Het geloof - dat ook bij veel anarchisten aanwezig was - in het moderne industrieproletariaat, als de 'natuurlijke' of 'wetenschappelijke' drager van het toekomstige socialisme was Landauer vreemd.
Typisch is zijn reactie op de aanval die van marxistische zijde op Proudhon is gedaan. Namelijk dat diens socialisme kleinburgerlijk zou zijn. Anarchisten hebben dit doorgaans bestreden en erop gewezen dat Proudhon meer arbeider was dan de bourgeois en intellectueel Karl Marx. Landauers reactie was: natuurlijk was Proudhons socialisme kleinburgerlijk en agrarisch, Frankrijk was in zijn dagen toch een land van kleinburgers en boeren.
Landauer stond kritisch tegenover veel aspecten van de klassenstrijd en van de strijd *in* het kapitalisme in het algemeen. Strijd in het kapitalisme en tegen de kapitalisten, is nog geen strijd tegen het kapitalisme. Het is vaak strijd binnen het kapitalistische systeem. De onderlinge concurrentie van de kapitalisten tast het kapitalistische systeem niet aan. Voor veel arbeidersstrijd geldt hetzelfde. De arbeiders vechten als producenten binnen het kapitalisme voor hogere lonen, maar als consumenten zijn zij en hun medearbeiders op den duur de dupe van hun eigen overwinningen doordat de loonsverhogingen doorberekend worden in de prijzen. Bovendien is het gevolg dat de staat met allerlei wetten en maatregelen regulerend gaat optreden waardoor de staat versterkt wordt.
Het wil niet zeggen dat Landauer tegen stakingen en vakverenigingen was. Het tegendeel is het geval. Lange tijd zag hij de algemene werkstaking als het belangrijkste middel waarover de arbeiders beschikte. De arbeiders hebben uiteraard groot gelijk dat zij vechten voor hun belangen en rechten. Bovendien kunnen de vakbewegingen een groot cultureel goed voor de arbeiders zijn en vindt men in de solidariteit bij stakingen en met stakers de gemeenschapsgeest van het socialisme. Om het socialisme te bereiken is evenwel meer nodig. Voor dit meer moet je je los maken van het kapitalisme en direct aan het socialisme gaan werken.
Landauer heeft dit voor het eerst uitgewerkt in zijn brochure *Ein Weg zur Befreiung der Arbeiterklasse* uit 1895. Hierin bepleit hij produktieve associaties en, in het voetspoor van Proudhon en diens idee van de ruilbank, een uitwisseling van de produkten buiten het kapitalistische marktsysteem om. De mens als consument zou centraal staan. Het zou

ook allerlei staatsingrijpen voorkomen of overbodig maken, zoals wetgeving over de kwaliteit van de waren. Het laatste was gegarandeerd als de mensen werkelijk voor de ander als consument zouden werken.
Met Proudhon had hij nog twee belangrijke aspecten gemeen. De waardering voor veel oude gemeenschapstradities onder het volk en het heel fundamentele federalisme, dat veel meer is dan een vorm van politieke organisatie. Het is een positief erkennen van allerhande verscheidenheden en de mogelijkheden om die hun eigen leven te laten ontwikkelen. Vanwege de afwijzing van veel modernisme en de waardering voor romantiek en bepaalde tradities is Landauer wel in de 'volkse' traditie geplaatst die doorgaans als reactionair wordt beschouwd. Ten onrechte. Bij Landauer is het altijd ingebed in een bevrijdend humanisme.
Landauers internationalisme is bepaald door zijn cultureel federalisme en naar mijn mening nog steeds van grote waarde. Het internationalisme van vrijwel alle socialisten en anarchisten hield in dat men zich afzette tegen het nationale. "Mijn vader heeft geen land", zeiden de Nederlandse anarchistische dienstweigeraars vroeger als hen gevraagd werd waarom zij het vaderland niet wilden dienen. Landauer zou dit antwoord als on-anarchistisch verworpen hebben. Van zichzelf zei hij: 'Ik ben Zuidduitser. Ik ben Duitser. Ik ben jood.' Het waren aspecten van zijn geest die elkaar aanvulden en niet uitsloten. Zo noemde hij zich geen Duitse jood of joodse Duitser want die omschrijvingen hielden inperkingen in. Zoals ouders van al hun kinderen houden, maar van allemaal op een andere manier, zo voelde hij zich verbonden met de Duitse cultuur en met de joodse geest. Zo zag hij ook het socialistisch internationalisme. Niet als een politieke en ideologische eenheidsworst, maar als een samengaan in culturele verscheidenheid.
Het socialisme is uiteindelijk een zaak van de menselijke wil bij Landauer. Aan het socialisme en aan het anarchisme kan ten alle tijden gewerkt worden, op velerlei gebieden. *Beginnen* is de titel van één van zijn boeken. Niet afwachten tot de mensen in beweging komen, je ook niet te veel verliezen in steriele revolutionaire of theoretisch anarchistische agitatie. De revolutie zou niet aan het begin staan van een socialistische opbouw, maar aan het einde daarvan. Tegenover de leuze "De plicht van een revolutionair is om de revolutie te maken" - die in de zestiger jaren onder invloed van de Cubaanse revolutie populair werd, maar die ik ook in oude anarchistische periodieken ben tegen gekomen - stelde hij een andere: "Niet de revolutionairen maken de revolutie, maar de revolutie maakt de revolutionairen".
In dit opzicht is Landauer zeer hedendaags te noemen. Een groot anarchistische verhaal was zeker sterk in hem aanwezig. Niet als een uitgewerkt of afgerond, als een eens en voor al vastliggend verhaal, meer als richting en als idee. Trouwens zijn grote anarchistische verhaal is geen eens en voor altijd vastliggend verhaal. Andere tijden en andere omstandigheden zullen tot andere uitkomsten en andere verhalen leiden. Zijn anarchisme is steeds een wijze van benadering van concrete zaken. Naar de vanzelfsprekendheden van het grote anarchistische verhaal van zijn tijd zoekt men tevergeefs. Het vrije genotsrecht van het communistisch anar-

chisme dat onder invloed van Kropotkin bijna een anarchistisch dogma was, vond hij gewoon onwezenlijk. Hij hield zich tegelijkertijd heel praktisch bezig met de kleine verhalen. En dat hoefde echt niet in specifiek anarchistisch verband te zijn. De kleine praktische verhalen liggen bij Landauer vooral op het terrein van de cultuur. 'Verheffing' - van de arbeiders, van de mensen - zou een sleutelwoord van Landauer kunnen zijn. In zijn boek *Oproep tot socialisme* vertelt hij hoe hij eens een serie lezingen over de Duitse literatuur verzorgd had in een Duitse stad. Na afloop kwamen enige anarchistische kameraden bij hem met het verzoek of hij eens voor hen over het anarchisme zou willen spreken. 'Maar dat heb ik toch al die tijd gedaan!', luidde zijn reactie.

Een 'klein cultureel verhaal' is dat van de *Freie Volksbühne* in Berlijn, waaraan Max Nettlau grote waarde hecht. Deze was in 1889 opgericht door Bruno Wille en anderen die tot de 'Jungen' behoorden. Landauer was er vroeg en blijvend bij betrokken. Hier werd voor een volkspubliek niet alleen modern theater gegeven maar ook voordrachten, lezingen en discussies. Sociaal-democraten maakten zich spoedig meester van deze 'Volksbühne' en het werd een partijzaak. Hierna ontstond een *Neue Freie Volksbühne* die de oude snel overvleugelde en rond 1910 zo'n 50.000 leden had en in vrijheidslievende en socialistische geest actief was. "Wat op één gebied mogelijk was, had op vele andere terreinen, wat in Berlijn mogelijk was, had op veel andere plaatsen mogelijk moeten zijn", verzucht Nettlau in zijn *Geschichte der Anarchie*.[2]

Na het ondergaan van *Der Sozialist* heeft Landauer zich een tijd uit het actieve bewegingsleven teruggetrokken hoewel allerlei contacten bleven bestaan. Andere redenen speelden bij dit terugtreden eveneens een rol.

In 1899 werd Landauer tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld nadat hij een perscampagne was begonnen ten behoeve van een onschuldig veroordeelde kapper die een proces wegens belediging had uitgelokt. Hij deed dit in samenwerking met Moritz von Egidy, een ex-officier die pacifist was geworden en een voorvechter van de mensenrechten. Door de plotselinge dood van Von Egidy bleef deze Dreyfuss-achtige affaire onopgelost.

Rond 1900 is hij actief in een kunstenaarsgemeenschap, *Neue Gemeinschaft*, die ontstond rond een kring van kunstenaars en onafhankelijke socialisten in Berlijn-Friedrichshagen. Hier leert hij onder anderen de anarchistische dichter Erich Mühsam en Martin Buber kennen. Zij trekken zich er spoedig uit terug.

In dezelfde jaren liep het huwelijksleven met zijn eerste vrouw Margarethe Leuschner, een arbeidersvrouw, op de klippen. Hij was verliefd geworden op de dichteres en vertaalster Hedwig Lachman, die zijn tweede vrouw werd en met wie hij innerlijk heel diep verwant was. In 1901 en 1902 leefden zij samen in Engeland.

GEIST

In deze jaren verdiept hij zich in de middeleeuwse mystiek. In 1903 verschijnen van zijn hand *Skepsis und Mystik* en *Meister Eckharts Mystische Schriften*. Eckhart, die rond 1300 leefde, was een Duits mysticus. Positieve waardering voor de middeleeuwen en voor de mystiek doen op het eerste gezicht verrassend aan bij een anarchist. Max Nettlau springt in zijn grote geschiedenis

van het anarchisme de meer dan anderhalf duizend jaar tussen de Griekse oudheid en Rabelais vrijwel over met de mededeling dat toen elk soort van autoriteit heerste. Toch heeft de mystiek - ik heb eerlijk gezegd alleen over de Spaanse mystiek wel eens iets gelezen - een voor het anarchisme interessant aspect. Mystici zochten een rechtstreeks contact met god of het goddelijke, hetgeen hen soms dicht bij ketterij, een naar binnen gerichte ketterij, bracht. In Eckhart vond Landauer iets van zijn eigen sociale individualisme. Dat zag de mens niet als geheel op zichzelf staand, geïsoleerd en geatomiseerd, maar als drager van het sociale en het universele van de 'Geist'. Eckhart stond niet ver van het Tolstojaanse 'Het koninkrijk Gods is binnen in U'.
Skepsis und Mystik gaat uit van een groot werk van Mauthner, *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, waaraan Landauer, vooral in zijn gevangenisperiode, had meegewerkt. Het boek is wel genoemd in verband met Wittgenstein. Mauthner stelt dat het denken wordt bepaald door de taal. De taal is gelijk te stellen aan de herinnering aan zintuiglijke waarnemingen. Woorden en abstracties gaan een bestaan op zichzelf leiden als zij eenmaal in de hoofden van de mensen gevormd zijn, maar in hoeverre zij de werkelijkheid dekken is maar de vraag. Wij maken zelf onze werkelijkheid, onze wereld. 'Het individu als wereld' luidt de titel van het eerste hoofdstuk van *Skepsis und Mystik*. Landauer kwam in het voetspoor van Mauthner tot een diep wantrouwen, een scepsis tegen alle abstracties, tegen alle abstracte ideeën. Tegelijkertijd voerde Mauthner tot een soort 'atheïstische mystiek' die Landauer uitwerkte. We zouden nu in Nederland misschien van een religieus humanisme spreken. Bij Landauer wordt het begrip 'Geist' van eminent belang. Het begrip werd in zijn tijd, en ook later nog, algemeen gebruikt in en buiten Duitsland. We kennen het nu nog in de samenstelling 'tijdgeest', een woord waarbij iedereen zich wel wat voor kan stellen, maar dat niemand echt kan omschrijven.
Het is moeilijk aan te geven wat Landauer precies bedoelde met 'Geist'. De Amerikaan Maurer, die een boek schreef over Landauers mystieke anarchisme, klaagt dat hij het niet goed kan vertalen in het Engels.[3] Het Nederlandse 'geest' is te vaag. Bezieling, bezield zijn is al beter; het omvat verder een verbonden zijn, een zich verbonden weten met de anderen, met de gemeenschap, met de wereld en met de natuur. En dit als een als het ware ingeprente vanzelfsprekendheid, waarvan men zich ook nauwelijks meer bewust is. Landauer gebruikt het om aan te geven waar hij voor of tegen is. De staat, het kapitalisme en het marxisme zijn uitingen van Ungeist. Volk, socialisme, liefde, natuur zijn Geist. Geist bestaat echter niet als een abstractie los van het individu maar alleen door het individu. In hem kunnen zaken als volk en socialisme tot leven komen. Wel ziet Landauer perioden waarin de Geist sterk aanwezig is. Zijn eigen tijd zag hij als een tijdperk van Ungeist. Je kunt zeggen dat hij de tijdgeest van zijn tijd als Ungeist ervoer. Geist zag hij in de middeleeuwen, waarbij opgemerkt mag worden dat hij wel wat eenzijdig naar de middeleeuwen keek.
Kropotkin had in de vrije stedelijke gemeenschappen van de late middeleeuwen met hun onafhankelijke gilden veel vormen van 'wederkerig dienstbetoon' gevonden. Landauer werd gefascineerd

door het staatloze, niet-hiërarchische karakter van de middeleeuwse samenleving, waarin een vanzelfsprekend gemeenschapsgevoel gepaard ging aan een even vanzelfsprekende gevoel voor verscheidenheid en eigenheid in gilden, parochies, families. Een mozaïek van vrijwillige banden en levensvormen die vreedzaam naast elkaar en zonder hiërarchische structuur bestonden. De middeleeuwen zag Landauer niet, zoals in zijn tijd gebruikelijk was, als de donkere eeuwen van stilstand. Deze 'christelijke tijd', zoals hij het herhaaldelijk noemt, was een periode waarin de geest aanwezig was. Een geheel van in elkaar overlopende en elkaar doordringende autonome gemeenschappen, zonder het geweldsmonopolie van een staat. Een gemeenschap van gemeenschappen. Na 1500 is dit steeds verder verloren gegaan en is de staat ervoor in de plaats getreden.

Deze positieve visie op de middeleeuwen werkte Landauer uit in zijn boek *Die Revolution*. Het verscheen in 1907 in een sociaal-psychologische reeks die uitgegeven wordt door zijn vriend Martin Buber, de joodse denker en schrijver die het oosteuropese chassidische jodendom bekendheid gaf in Duitsland. Beide mannen zouden elkaar sterk beïnvloeden en Buber heeft ontzaglijk veel gedaan om de geschriften van Landauer na diens dood te publiceren.

Landauers beeld van de middeleeuwen was een geïdealiseerd beeld, de duistere kanten liet hij terzijde, de barbaarsheid, de ellende en onwetendheid, de lijfeigenschap en de kettervervolging. Aan het laatste was ook zijn geliefde Eckhart niet ontkomen. "In werkelijkheid handelt het zich (bij Landauer) om een aan de geschiedenis ontleende en in een historische vorm geklede utopie. Zij is niet conservatief, maar revolutionair bedoeld".[4]

In *Die Revolution* hanteert Landauer de begrippen topie en utopie. De topie is de lange stabiele periode. Hierin ontwikkelt zich de utopie, een ideeaalbeeld voor de toekomst. In een tijd van revolutie tracht men vergeefs de utopie te verwerkelijken. Een nieuwe topie ontstaat en een nieuwe utopie waarin de vroegere zijn opgenomen.

OPROEP TOT SOCIALISME

In hetzelfde jaar 1907 publiceerde Landauer 'Volk und Land' in het tijdschrift *Die Zukunft* met als ondertitel 'Dertig socialistische thesen'. Het werd, samen met een rede 'Aufruf zum Sozialismus' die hij in 1908 voor Berlijnse anarchisten hield, het begin van de in hetzelfde jaar opgerichte Sozialistische Bund. In Januari 1909 verscheen in Bern, als orgaan van de Bond, een nieuwe (derde) *Der Sozialist*. De Bund was zowel in Duitsland als in Zwitserland actief. In het laatste land was Margarete Hardegger een stuwende kracht achter de nieuwe initiatieven, met Landauer zat zij aanvankelijk in de redactie. Met deze energieke vrouw die onder andere in de vakbeweging werkte, had Landauer in die dagen een kortstondige maar heftige verhouding, waartegen zijn huwelijk met Lachman overigens bestand bleek.

"De Socialistische Bond" - zo lezen we in de vlugschriften van de Bond - "wil alle mensen omvatten die ernst willen maken met het socialisme. (...) Het socialisme komt niet, als jullie het niet scheppen. (...) We wachten niet op de revolutie opdat het socialisme kan beginnen; maar we beginnen het socialisme te verwezenlijken, opdat daardoor de grote ommekeer kan komen. (...)

Wat leidt ons tot het socialisme? De algemene (werk)staking! (...) Maar een geheel andere algemene (werk)staking (...) de actieve algemene staking. (...) Wij beginnen niet met het eind maar met het begin. (...) In de actieve algemene (werk)staking zijn de arbeiders zo ver dat zij de kapitalisten uithongeren, omdat zij niet meer voor de kapitalisten werken maar voor hun eigen behoeften. (...) Het socialisme begint met de organisatie van de consumptie".[5]

De Bund sloot dus aan bij de ideeën die Landauer al vorm gaf in zijn *Een weg tot de bevrijding van de arbeidersklasse* uit 1895. Sterker dan eertijds wordt nu de nadruk gelegd op het land, op agrarische produktieve associaties, socialistische kolonies: 'Siedlungen'. De Bond heeft geen hecht gestructureerde organisatie, iedereen die zich verwant voelt kan er zich toe rekenen. Er ontstaan een aantal Siedlungen, maar het blijft allemaal toch erg marginaal. Landauer zelf blijft buiten de kolonies. Over de belangrijke problemen bij al dit soort pogingen, zoals de interne organisatie, de interne conflictbeheersing, de verhouding met de buitenwacht, leest men vrijwel niets bij Landauer. In 1913 houdt de Bond op te bestaan. *Der Sozialist* blijft. Vergelijkt men de derde *Sozialist* met zijn voorgangers, dan ziet men een duidelijke overgang van bewegingsblad naar anarchistisch cultuurblad met veel nadruk op bekende en minder bekende anarchistische klassieke auteurs.

Max Nettlau merkt naar aanleiding van het eerste Vlugschrift van de Bond op dat Landauer "tegenover het toenmalige syndicalisme open deuren intrapt, ik bedoel de in Spanje en Frankrijk vertegenwoordigde ideeën".[6] Zelf vind ik de constructieve voorstellen van Landauer nogal mager na de machtige inzet van zijn kritische betogen tegen vooral het propagandistische anarchisme van zijn dagen, zoals hij dat vooral in Duitsland waarnam. Misschien dat het loskoppelen van anti-kapitalistische strijd en socialistische opbouw hem hier parten speelt. Bij met name het Spaanse anarchisme zit in deze strijd met zijn solidariteit en zijn directe actie een enorm stuk 'Beginnen' aan de opbouw van een vrije samenleving. Bij de aanvang van de Spaanse burgeroorlog zouden strijd en opbouw direct in elkaar overgaan. De beroemde woorden van de Spaanse anarchist Durruti "wij dragen een nieuwe wereld in ons hart" zijn representatief voor alle Spaanse militanten en getuigen van Geist in de zin van Landauer.

In 1911 werkte Landauer zijn voordracht uit 1908 uit tot een boek: *Aufruf zum Sozialismus*, dat zijn belangrijkste direct-anarchistische geschrift genoemd mag worden. Hierin vind men alle ideeën over de Bund, Landauers algemene anarchistische opvattingen en zijn conceptie van Geist terug.

Anarchistische tegenstanders van het politieke marxisme in al zijn vormen kunnen hun hart ophalen aan Landauers *Oproep tot socialisme*. Het marxisme is "de pest van onze tijd en de vloek der socialistische beweging!" (...) "Een zonderlinge leer, een travestie van de geest. (...) Hij die dit medicijn in zijn laboratorium heeft uitgebroed heet Karl Marx. Karl Marx, de professor. Wetenschapsbijgeloof inplaats van geestelijk weten; politiek en partij in plaats van cultureel willen". (...) "Oude wijven voorspellen uit koffiedik. Karl Marx voorspelde uit (de) stoom(machine)". (...) "De marxist spreekt met hartgrondige verachting over de kleinburger; maar alle karakter-

trekken en gewoonten, die men kleinburgerlijk kan noemen, behoren tot de eigenschappen van de gemiddelde proletariër". (...) "De philisternatuur van de proletariër (...) is overigens een van de redenen, dat dit tot systeem verheven philister-produkt, bij het proletariaat zulk een sterke weerklank heeft gevonden. Er is slechts een zeer dun ontwikkelingsvernisje nodig, dat het snelst en het goedkoopst in de poliklinieken, die men partijscholen noemt, verkrijgbaar is, om uit een gemiddelde proletariër, zonder enig talent, een bruikbare partijleider te maken".[7]

Natuurlijk gaat Landauer dieper op de zaak in. Hij wijst op de onverenigbaarheid van partij en wetenschap en toont aan dat veel van wat de marxisten met veel aplomb 'wetenschappelijk' noemen onwetenschappelijk is. Zijn kritiek reikt, zoals ik hierboven reeds schreef, veel verder en en is veel principiëler. Het socialisme is geen wetenschap, het is rijker, het is eerder aan de kunst verwant, het is intuïtie, het is leven. Men verminkt het socialisme als men er wetenschap van maakt.

Er is wel gezegd dat Landauer Marx te veel met zijn eigen sociaal-democratische tijdgenoten heeft geïdentificeerd. Tijdgenoten bovendien die Landauer hebben bestreden op onbehoorlijke manier. Nu is het zeker waar dat Landauer, met zijn nadruk op Geist en de wil, te weinig oog heeft gehad voor de betekenis van het pogen van Marx en zoveel anderen om de samenleving sociologisch te doorgronden ten einde deze beter te kunnen veranderen. In dit opzicht is hetgeen Clara Meijer-Wichmann, die in heel veel opzichten zeer verwant was aan Landauer, over Marx en het historisch materialisme heeft geschreven, veel interessanter.

Toch maakt Landauer wel degelijk een onderscheid tussen Marx en de marxisten: "Het marxisme is een maaksel, dat het uiterlijk heeft van zijn vader, en de marxisten hebben het uiterlijk van hun leer. Met dit verschil, dat de scherpzinnigheid, de grondige kennis en het vaak prijzenswaardige combineer- en associatievermogen van de echte professor Marx nu dikwijls is vervangen door tractaatjesgeleerdheid, partijschoolwijsheid en plebejische napraterij. Karl Marx immers ging tenminste uit van de feiten van het economisch leven, van het bronnenmateriaal en dikwijls ongeneerd genoeg - van de uitspraken van grote intuïtieve geesten".[8]

Belangrijker nog is Landauer waar hij stelt dat Marx' wetenschappelijke voorspellingen mede daarom niet zijn uitgekomen, juist omdat hij ze uitsprak en daarmee hielp om de krachten die hij analyseerde om te buigen: "Karl Marx was, ofschoon hij slechts op zeldzame ogenblikken van verheffing de echte profeten- en dichterstaal, meestal echter de taal der wetenschap en niet zelden van de wetenschappelijke potsenmakerij heeft gebezigd, toch destijds, toen hij voor het eerst op grond van zijn studie van het nog jonge kapitalisme zijn gedachten tezamenvatte en uitsprak, een echte profeet. Dat wil echter zeggen: hij was een maner. Hij verkondigde de toekomst, die zou zijn gekomen, als het bij dat was gebleven, wat hij voor zich zag. En ook in zover was hij een profeet, een van hen, die niet slechts maners, maar ook scheppers zijn, dat hij er zelf aanzienlijk toe bijdroeg, dat het niet bleef bij wat hij voor zich zag, dat zijn vermaningen gevolg hadden en dat het anders is gelopen. Zijn woorden zeiden, zonder dat hij het wist: Gij kapitalisten, wanneer het zo verder gaat met de to-

meloze uitpersing, de snelle proletarisering, de wilde concurrentie onder Uzelf, wanneer gij zo voortgaat elkaar wederzijds op te vreten, in het proletariaat te stoten, de bedrijven te concentreren, hun aantal te verminderen en hun omvang steeds meer te vergroten, dan moet er spoedig een einde aan komen! Het is echter niet zo doorgegaan."...[9]

Op alle manieren is er op de wetten van Marx ingewerkt, door de kapitalisten zelf, door de arbeiders in hun strijd en door de staat die regelend ging optreden. Het gevolg is dat kapitalisme en staat veranderd en versterkt zijn. Landauer is niet optimistisch, zeker niet over het moderne industriële proletariaat dat niet alleen materieel maar ook geestelijk aan het kapitalisme gebonden is met allerlei banden. Hij wijst, in bewoordingen die een marxist zou kunnen onderschrijven, op de totale vervreemding in het kapitalisme. Bovendien is er een gecompliceerd produktiestelsel ontstaan dat de hele wereld omspant en samenhangt in onderlinge afhankelijkheid. Als de arbeiders de dag na de revolutie de bedrijven overnamen, zouden ze voort moeten gaan om voor die wereldmarkt en voor winst te produceren. Het is volstrekt onmogelijk geworden om het winstkapitalisme direct in de socialistische ruileconomie om te zetten. Wat te doen? Zoveel mogelijk uit het kapitalisme treden - onder andere via kolonies - en een voorbeeld geven, meer een voorbeeld van de geest dan om een alomvattend model voor de nieuwe samenleving te geven. "Want dit is de taak: niet aan het volk wanhopen, maar ook niet op het volk wachten".[10]

Het meest trof mij Landauers kwalificatie van de marxisten als 'fantasieloze fantasten'. Daarbij moet men overigens wel bedenken dat Landauer heel wat anarchisten voor *marxistische* anarchisten hield (en niet in de zin van een libertair marxisme), in ieder geval voor lieden op wie die kwalificatie eveneens van toepassing was.

'Fantasieloze fantasten'. Is dat niet van toepassing op allerlei politici en plannenmakers, vooral veel 'linkse' politici? Zij zijn de fantasten van de maakbaarheid. Buiten de mensen om ontwerpen zij hun ideaalbeelden. Maar zonder enige verbeeldingskracht, zonder enig inlevingsvermogen over de gevolgen voor de mensen van vlees en bloed, voor de samenleving. Denk aan de grote sprongen voorwaarts, de rietsuikercampagne van Fidel Castro, de collectivisaties en vijf-jarenplannen in Rusland, de Roemeense dorpen. Denk ook eens aan het Europa van Maastricht en aan zoveel andere van boven af bedachte regelingen binnen het kader van de parlementaire democratie.

De tegenpool van de fantasieloze fantast is een realist met verbeeldingskracht. Zo kan men de anarchist Landauer karakteriseren. Hij wordt in de literatuur over hem opvallend vaak een utopist genoemd. Ik heb dat nooit begrepen. De echte utopist is iemand die een schets maakt van een denkbeeldige toekomstige samenleving. los van de bestaande werkelijkheid. Dat heeft Landauer nooit gedaan. Hij is praktisch en concreet bezig geweest. Hij was vaak opvallend nuchter en realistisch over de wereld, over de arbeidersbewegingen. Tegelijkertijd was hij een overtuigde anarcho-socialist met een grote verbeeldingskracht.

In de vorige *AS* (*Tweede Jaarboek Anarchisme*), schreef Hans Ramaer over het tijdschrift *Buiten de perken*. Het blad voerde de leuze: "Binnen de werkelijk-

heid, maar buiten de perken". Ik denk nu dat deze zin nogal Landaueriaans is. Hans Ramaer spreekt over het 'pragmatisch anarchisme' van het tijdschrift. Misschien kan men beter van possibilistisch anarchisme spreken. Je doet wat mogelijk is, je houdt je bezig met actuele zaken. Maar je blijft daarbij buiten de perken van de macht. Je vermijd de circuits die autoritair zijn. Je probeert daarbij zelf dominantie te voorkomen en je zoekt anti-autoritaire alternatieven. Is dat ook niet het ideaal van *De AS* en van zoveel hedendaagse libertairen?

ANTIMILITARISME EN WERELDOORLOG

Verbeeldingskracht spreekt uit Landauers antimilitairisme. Rond 1910 werd de internationale spanning steeds groter en hij ging zich meer met de strijd tegen het militarisme bezig houden. De gehele oplage, 100.000 exemplaren, van een brochure van zijn hand, *Die Abschaffung des Kriegs durch die Selbstbestimmung des Volks. Fragen an die deutschen Arbeiter* werd, in 1911, door de politie in beslag genomen voordat zij verspreid kon worden. Een politiespion was in de uitgevende groep binnengedrongen. Hoewel deze in beslagname in strijd met de wet was, werd de gehele oplage op last van de rechter vernietigd. Alleen doordat de brochure anoniem verschenen was ontliep Landauer een veroordeling. In dit geschrift en in latere artikelen richt Landauer zich weer zeer nadrukkelijk tot de arbeiders. Het betreft een heel praktische zaak. Hij bepleit, zoals Domela Nieuwenhuis en anderen al veel eerder deden, een algemene werkstaking als er een oorlog dreigt uit te breken. Hij wil dit ook praktisch voorbereiden. Via een radensysteem zouden de arbeiders zich moeten organiseren en nu al, in vredestijd, een dag moeten staken en demonstreren - als op 1 mei - om te tonen dat het hen ernst is. Naar oorlog drijvende politieke en militaire krachten zouden zich dan wel tweemaal bedenken voor zij Duitsland in een oorlog stortten. Iets dergelijks is later door de Nederlandse Internationale Antimilitaristisch Vereniging bedacht. De eerste augustus zou een anti-oorlogsdag worden. Helaas misten de arbeiders Landauers fantasie en Geist. Op 1 augustus 1914 brak de eerste wereldoorlog uit.

De oorlog overviel iedereen. En iedereen werd overvallen door het enthousiasme waarmee de mannen ten oorlog trokken, de vrouwen hen uitzwaaiden. Voor de twee in het begin van dit artikel genoemde krachten die een alternatief vormden voor het establishment, de wereld van kunst, cultuur en wetenschap en de sociaal-democratie, was het het uur der waarheid. En die was pijnlijk.

De sociaal-democratie schaarde zich - verdediging tegen het Russische absolutisme was het motief - achter de oorlog. De 'vaderlandsloze gezellen' waren nu 'Duitse patriotten' geworden. Zo zag de keizer het, zo zagen zij het zelf.

De cultuurdragers - schrijvers, denkers, vrijdenkers, wetenschapsmensen - gedroegen zich niet beter. Oorlogswaan en patriottisme was vrijwel alles wat de klok sloeg. Berucht werd een manifest *Es ist nicht wahr!* geheten, dat ondertekend was door vooraanstaande Duitse wetenschappers, kunstenaars en literatoren. Zij verwierpen alle beschuldigingen tegen Duitsland en over het optreden van de Duitse troepen in het onder de voet gelopen België. Tot de zeer weinigen die neen zeiden tegen de oorlog behoorde Landauer, wiens positie een-

zamer en geïsoleerder werd dan ooit. Vrijwel al zijn vrienden en correspondenten in de wereld van de cultuur waren 'bevangen door de oorlogswaan', zoals dat toen heette.
Landauer moest de uitgave van *Der Sozialist* in 1915 staken en trok zich terug op zijn culturele bastion. In 1916 en 1917 houdt hij twee series voordrachten, één over Duitse literatuur, dat als essay verschijnt (*Ein Weg deutschen Geistes*) en één over Shakespaere. Hierin kan hij een tegenwicht bieden tegen de oorlogsgeest. Hij komt in contact met de naar vernieuwing strevende schouwburg in Düsseldorf waar hij in 1918 de positie van dramaturg aanvaardt en van het daar verschijnende theatertijdschrift *Masken*.
Belangstelling voor zijn ideeën over landkolonisatie ontstond van de kant van de zionisten die met hem in contact traden. In 1917 had de Balfour-declaratie de zionisten een nationaal tehuis in Palestina in het vooruitzicht gesteld. Landauer was geen zionist. Het geëmancipeerde jodendom wees hij ook af, want dat verloochende zijn wortels, zijn culturele tradities, zijn eigenheid. Op de kibboets-beweging in Palestina zijn Landauers opvattingen niet zonder invloed gebleven.
Landauer raakt enigszins uit zijn politieke isolement als de oorlogsmoeheid zich laat gelden, hetgeen zeker na de Russische revolutie van februari 1917 het geval is. Landauer had zich afzijdig gehouden van eerdere internationale pogingen van socialisten en anarchisten die de wereldoorlog liefst in een sociale revolutie zouden willen omzetten. Wel stond hij in contact met kleine pacifistische groepen in Duitsland en in Zwitserland en schreef hij in 1916 een brief aan Wilson, de president van het toen nog neutrale Amerika, waarin hij diens idee van een vrede zonder winnaars en verliezers en van een Volkenbond ondersteunde.
Begin 1918 sterft Hedwig Lachmann zeer plotseling aan longontsteking. Landauer die met drie dochters achterblijft, een uit zijn eerste en twee uit zijn tweede huwelijk, komt deze slag niet meer te boven. Hetgeen niet wegneemt dat hij zich met volle energie stort in de Duitse revolutie, die in november 1918 uitbreekt. Binnen een paar dagen is er muiterij uitgebroken op de vloot, hebben de soldaten de matrozen nagevolgd, is de keizer - en in zijn kielzog alle andere vorsten - verdwenen en de republiek uitgeroepen. Er worden naar Russisch voorbeeld soldaten-, matrozen- en arbeidersraden gevormd. Overal ontstaan nieuwe politieke instellingen naast de oude parlementaire en staatsorganen. De politieke macht komt goeddeels in handen van de sociaal-democraten te liggen. Deze weten er echter geen raad mee. De orde is hun eerste prioriteit. Met behulp van de restanten van het reactionaire leger en burgermilities van een uitgesproken fascistisch karakter (al bestond het woord nog niet in Duitsland) worden alle pogingen om de revolutie een socialistisch karakter te geven in bloed gesmoord met als resultaat dat Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Kurt Eisner en duizenden anderen hun leven verliezen en de oude orde goeddeels in de nieuwe Republiek van Weimar blijft voortleven.

REVOLUTIETIJD

De Duitse revolutie van 1918-1919 is alleen maar tragedie. *De verraden revolutie* heeft de publicist-historicus Sebastian Haffner zijn boek over deze Duitse revolutie genoemd. De verraders waren

de leiders van de sociaal-democratische partij; de verradenen hun eigen aanhang, de arbeiders. Beroemd en berucht werd de uitspraak van Noske, de sociaal-democratische minister van oorlog: "Eén moet nu eenmaal de bloedhond zijn, laat ik het dan maar zijn." Het gaat ons hier echter om Landauer.

Direct na het uitbreken van de revolutie verschenen zijn antimilitaristische en anti-oorlogsartikelen, gebundeld in een boek *Rechenschaft*. Het naschrift van het voorwoord is gedateerd 'november 1918, in de Bond van Duitse Republieken'. Want zowat als enige in Duitsland had de anti-staat anarchist Landauer ideeën voor een nieuwe staatsinrichting. De huidige Bondsrepubliek komt uiterlijk aardig overeen met Landauers model. Hij wenste de ontbinding van Pruisen (hetgeen in 1945 gebeurd is) in een aantal zelfstandige republieken. Die zouden met de andere nieuwe Duitse republieken confederaal met elkaar verbonden zijn. Alleen wilde Landauer alles van onder op vanaf de gemeenten opbouwen. Hoe te voorkomen dat er opnieuw een centraal staats- en machtsapparaat in Duitsland opgebouwd wordt? Dit was een van Landauers belangrijkste doelstellingen in de revolutietijd. Van twee kanten werd deze doelstelling bedreigd, door de sociaaldemocraten, die het oude apparaat met de oude bureaucratie trachtten te herstellen. Door de communisten die een nieuw autoritair staatssysteem propageerden.

Eveneens in november werd op Landauer - die sedert de oorlog in Krumbach in Beieren woonde - een beroep gedaan door Kurt Eisner, de nieuwe minister-president van Beieren en de belangrijkste man in de pas gevormde Arbeiders- en Boerenraad in München. Eisner is minder bekend dan Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, maar hij was als revolutionair zeker zo belangrijk. Haffner stelt hem ver boven alle anderen, de enige die voldoende inzicht had om een socialistische revolutie werkelijk te leiden. Eisner behoorde toen tot de Onafhankelijke Socialisten (niet te verwarren met de Onafhankelijken uit de jaren negentig rond *Der Sozialist*; zij stonden enigszins tussen communisten en sociaal-democraten in, wilden een sociale revolutie maar geen partijdictatuur). In Beieren stonden zij aanvankelijk sterk, èn in het parlement èn in de ontstane radenbeweging. Landauer kreeg het verzoek van Eisner om met zijn redenaarstalent mee te werken aan de 'Umbildung der Seelen' (letterlijk: het veranderen van de zielen). Landauer neemt het aan en is 15 november in München, waar hij op voordracht van Erich Mühsam direct wordt opgenomen in de Revolutionaire Arbeidersraad.

Met Eisner ontstaat snel een sterke persoonlijke band, hoewel zij politiek van mening verschillen. Landauer wil veel meer dan Eisner de revolutie vanuit de radenbeweging opbouwen. Bij parlementsverkiezingen in januari 1919 (voor de Beierse Landdag) stelt Landauer zich echter kandidaat als 'partijloze' van de Onafhankelijken (de USPD) in Krumbach. Hij krijgt niet meer dan 92 stemmen en de Onafhankelijken lijden een grote nederlaag. De behoudende sociaal-democraten (de 'meerderheidssocialisten') komen als overwinnaars uit de bus. Eisner wil nu terugtreden als minister-president maar wordt op 21 januari, op weg naar de Landdag, door een rechtse fanaticus doodgeschoten.

De Landdag, net bijeen, gaat, na een nieuwe aanslag, nu op de rechtse socia-

list Auer, in verwarring uiteen. Het congres van Arbeiders-, Boeren- en Soldatenraden vult het machtsvacuüm en radicaliseert. Landauer heeft als gedelegeerde grote invloed. Hij bepleit opbouwende arbeid door directe democratie via het radenstelsel, krijgt hiervoor echter geen meerderheid achter zich. Het congres is overigens zeer verdeeld, veel gedelegeerden, onder hen de zich naar Russisch leninistisch model organiserende communisten, denken sterk autoritair. Tegelijkertijd polariseert de verhouding tussen het congres en de anti-revolutiekrachten in en rond de Landdag, van waaruit een regering, eerst in Neurenberg later in Bamberg, wordt gevormd, die zich tegenover het radencongres plaatst en waarvan een 'meerderheidssocialist' de leiding heeft.
Op 7 april wordt tenslotte in München de eerste Beierse Radenrepubliek uitgeroepen. De 'meerderheidssocialisten' zijn uiteraard tegen, zo ook de communisten, die vinden dat dit alleen vanuit de fabrieksraden en niet vanuit het congres moet gebeuren. Landauer heeft de proclamatie van de Radenrepubliek opgesteld en wordt minister (al wordt die titel vermeden) van cultuur en opvoeding. "Als men ons een paar weken de tijd gunt, dan hoop ik iets tot stand te kunnen brengen; maar het is heel goed mogelijk dat het maar een paar dagen zullen zijn en dan was het een droom", zo beëindigt hij diezelfde dag de laatste brief die hij zijn vriend Mauthner zal schrijven.[11] Het zullen zes dagen worden en er zal een nachtmerrie op volgen.
Op 13 april maakt een contrarevolutionaire putsch een einde aan deze eerste Radenrepubliek. Een dag later grijpen de communisten, de enige revolutionaire groepering die over een eigen gewapende macht beschikt, onder Eugen Leviné de macht en roepen een tweede Radenrepubliek uit. Deze wordt geheel een communistische aangelegenheid en roept de dictatuur van het proletariaat, daarna zelfs de dictatuur van het rode leger, uit.
Landauer biedt - vergeefs - zijn diensten aan hoewel hij de methode van deze tweede Radenrepubliek scherp veroordeelt. "Ik versta onder de strijd, die toestanden wil scheppen welke het elk mens mogelijk maken deel te hebben aan de goederen van de aarde en van de cultuur, iets anders dan jullie. (...). Het socialisme dat zich verwerkelijkt, maakt direct alle scheppende krachten levend; uit jullie werk zie ik echter en ik vind het jammer het te moeten zien, dat jullie op economisch en geestelijk gebied, daar geen verstand van hebben", schreef hij op 16 april aan de leiding van deze tweede Radenrepubliek.[12]
Hetgeen mensen als Landauer en Eisner het meest gevreesd hadden, gebeurde. De Radenrepubliek en de revolutie werden met militair geweld vernietigd, ondanks heldhaftige tegenstand van de arbeiders. Op 1 mei is de revolutie ten einde. Dezelfde dag wordt Landauer, die in de woning van de weduwe van Kurt Eisner leeft, gearresteerd. De volgende dag wordt hij zwaar mishandeld en vermoord. "Maak mij toch dood, opdat gij mensen zijt" zouden zijn laatste woorden zijn geweest.
Dat Landauer zich zo actief in de revolutie heeft gestort, hebben velen niet kunnen plaatsen. Vooral niet-anarchistische commentatoren hebben er moeite mee. Het past niet in het beeld van de cultuuranarchist, van de man die zich inzette voor een geestelijke ommekeer. De dood van zijn vrouw, waardoor hij zich ontredderd voelde, wordt wel als verklaring gegeven. Anderzijds is, in

anarchistische kringen, het martelaarschap van de revolutionair vaak het enige 'gezicht' dat men van Landauer kent. Toch zijn er lijnen te trekken van de anarchist die alles van cultuur, geest en vreedzame opbouw verwachtte naar de revolutionair. "Niet de revolutionairen maken de revolutie, maar de revolutie maakt de revolutionairen" had hij betoogd en eveneens dat men niet op het volk wachten moest. Over Erasmus en Luther schreef hij eens: "Luther schat ik hoog, omdat hij een man uit het volk en een dappere van de daad is, geestelijk is hij gebomeerd. Erasmus was veel vrijer en in zijn leven veel onvrijer en ronduit laf; overigens van de kliek der internationale aristocratie van beschaafden, die schuld draagt aan de scheiding tussen geestelijk leven en volk...".[13] Landauer memoreerde in 1918 de dapperheid van Luther om voor het volk de geestelijke vrijheid van een Erasmus te helpen veroveren.

Landauer leefde in de revolutiedagen ongetwijfeld tussen hoop en wanhoop. Maar hij vond dat hij niet moest toekijken nu de revolutie er was en in ieder geval mogelijkheden bood. De politieke praktijk van revoluties heeft harde en autoritaire kanten, die niet sporen met het anarchistische ideaal en zeker niet met dat van Landauer. Landauer had geen mandaat van onderop toen hij toetrad tot het radencongres. In veel opzichten was ook de eerste Radenrepubliek een revolutie van boven af en was de proclamatie ervan het ook. Als gevolmachtigde (minister) vaardigde hij decreten uit die evenmin van onderop kwamen of van daaruit gesteund werden. Integendeel, hij stuitte, vooral vanuit de reactionaire studentenwereld en vanuit het ambtenarenapparaat, op verzet en passieve tegenstand. Inhoudelijk waren zijn voorstellen en besluiten echter steeds op verruiming uit, op het scheppen van voorwaarden tot vrijheid, tot ontplooiing en tot deelname aan de cultuur en op het scheppen van een radendemocratie. Het cultuurprogramma dat hij ontvouwde maakt dit duidelijk. Hij verordende hierin de scheiding van kerk en staat maar tastte de godsdienstvrijheid niet aan. De scholen zouden meer kindgericht worden. Hij wilde een soort van radenuniversiteit; de theologische faculteit zou worden afgeschaft; zijn opmerking dat de filosofische faculteit de 'hoogste' was, doet ons nu wel hiërarchisch aan.

De eerste Radenrepubliek heeft wel het etiket 'anarchistisch' opgeplakt gekregen. Ten onrechte. 'Literarenrepubliek' is een betere benaming van deze Radenrepubliek, want het aandeel erin van literatoren en kunstenaars was opmerkelijk en onder hen bevonden zich naast Landauer enkele andere anarchisten: Erich Mühsam, die al veel eerder de proclamatie van een Radenrepubliek had voorgesteld, hield zich met de buitenlandse betrekkingen, in het bijzonder met het revolutionaire Rusland, bezig; Ret Marut, redacteur van het anarchistische eenmansblad *Der Ziegelbrenner*, werkte direct onder Landauer. Marut was bijzonder op de burgerlijke pers gebeten die een ware hetze voerde, vol van stinkend antisemitisme en beschuldigingen over de 'socialisering van de vrouwen' door de 'communisten' van de Radenrepubliek. Deze pers werd per decreet onder controle gesteld, eveneens nogal autoritair. De dichter Ernst Toller die aan het hoofd van de Radenrepubliek stond, was wel een bewonderaar van Landauer maar geen anarchist, al is hij er wel voor versleten. Silvio Gesell, die dicht bij Proud-

hons economische opvattingen stond, was gevraagd voor de economische aangelegenheden.
Over Landauer en de literatenrepubliek schreef de Zwitserse anarchist Koechlin: "Dat Landauer tot dit avontuur, dat een Don Quichote waardig was, had aangeraden, is onwaarschijnlijk (dit waag ik echter te betwijfelen - RdJ). Toch stelde hij zich, toen het er eenmaal was, in de voorste linies op, vast besloten uit de radenbeweging datgene te maken wat zij naar zijn overtuiging zou moeten zijn. 'De raden', zo meende hij, 'zijn niet, ze worden'. Dat deze stap in zijn consequentie dictatuur betekende, zag en accepteerde hij, niet zonder het verschrikkelijke gevaar dat dit in zich borg te onderkennen".[14]
De moord op Landauer stond niet op zichzelf. De gehele arbeidersbeweging in München werd bloedig onderdrukt. Er zijn foto's van leden van de 'vrijcorpsen' die München bezet hadden waarop je de bloeddorst van de gezichten ziet afdruipen. Gewone arbeiders werden zonder meer gedood. Leviné werd ter dood veroordeeld en terecht gesteld. Toller, Mühsam en vele anderen tot jarenlange gevangenisstraffen veroordeeld. Zij kwamen na een aantal jaren echter vrij omdat zij vielen onder een amnestie die vooral ten behoeve van politieke gevangenen van rechts was afgekondigd. Mühsam werd door de nazi's in 1934 in een concentratiekamp, na een vreselijk lijden, vermoord. Toller ging in de nazitijd in exil, maar pleegde zelfmoord. Alleen Ret Marut ontsprong de dans. In de verwarring van het moment wandelde hij gewoon weg nadat hij reeds gevangen was genomen. Korte tijd liet hij nog *Der Ziegelbrenner* verschijnen en verdween toen voorgoed. Het is thans zeker dat hij onder de naam B. Traven een indrukwekkend en anarchistisch oeuvre schreef, hetgeen Mühsam reeds bij het verschijnen van Travens eerste boek, *Het dodenschip*, vermoedde.
Nooit werd iemand vervolgd vanwege de moord op Landauer, al waren de daders en de verantwoordelijke officieren bekend. Alleen één van hen kreeg enkele weken gevangenisstraf. Hij had het horloge van Landauer gestolen. Diens dochter slaagde er met grote moeite en koelbloedigheid in het lijk van haar vader en diens in beslag genomen papieren terug te krijgen.
De Duitse anarcho-syndicalisten richtten in de twintiger jaren een indrukwekkend gedenkteken op voor Landauer, op de algemene begraafplaats in München. Het werd, kort nadat Hitler aan de macht was gekomen, op last van de autoriteiten kapot geslagen. Een overgebleven fragment ervan is weer opgericht. Er staan nu de namen op van Kurt Eisner en Gustav Landauer.

NOTEN

(1) Gustav Landauer, *Rechenschaft*; p. 190-191. (2) Max Nettlau, *Geschichte der Anarchie* V, p. 193. (3) Charles B. Maurer, *Call to Revolution. The Mystical Anarchism of Gustav Landauer*, Detroit 1971; p. 77. (4) Heiner Koechlin, 'Gustav Landauers Gedanke und Tat', in *Akratie*, Heft 13 (1980), p. 11. (5) Het eerste vlugschrift is opgenomen in Ruud Uittenhout (red.), *Gustav Landauer*, Den Bosch 1986; p. 45-47. (6) Nettlau, op. cit. p. 244. (7) Gustav Landauer, *Oproep tot socialisme* (Ned. vertaling door M. Mok van *Aufruf zum Sozialismus*); Amsterdam 1940; p. 44, 65, 93, 99 en 100. (8) idem, p. 69. (9) idem, p. 115-116. (10) idem, p. 205. (11) Gustav Landauer, *Fritz Mauthner Briefwechsel 1890-1919*. Bearbeitet von Hanna Delf, p. 364. (12) Martin Buber, *Gustav Landauer: Sein Lebensgang in Briefen*, 2; p. 420-421. (13) Landauer, *Briefwechsel*; p. 313. (14) Koechlin, op. cit., p. 17.

GUSTAV LANDAUER EN DE INTERNATIONALE ANARCHISTISCHE BEWEGING

Rudolf de Jong

"Ich bin ein Schüler Landauers". Meerdere malen heb ik deze woorden gehoord uit de mond van Duitse libertairen, onder anderen van Helmut Rüdiger en van Augustin Souchy. Hun uitspraak was meer dan een feitelijke mededeling. Het was een verklaring van hun positie binnen het anarchisme, van hun plaatsbepaling in de samenleving.
Buiten de Duitssprekende wereld zal men deze uitspraak weinig tegenkomen in de historische anarchistische beweging. De internationale rol en betekenis van Gustav Landauer is beperkt gebleven. In de systematiek 'anarchisme' van de bibliotheek van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, welke na de tweede wereldoorlog werd gemaakt, worden tien personen als anarchisten van grote internationale betekenis opgevoerd. Het criterium was in de eerste plaats de internationale verbreiding van hun geschriften en ideeën. Bij deze grote tien treft men vier Duitstalige aan, Max Stirner, Johann Most, Max Nettlau en Rudolf Rocker. Landauer is er niet bij. In de literatuur over Landauer komt men ook weinig tegen over zijn internationale invloed en contacten. Uitzonderingen zijn de anarchistische historicus Max Nettlau en de studie van Ruth Link-Salinger (Hyman) over Landauer.[1]
Toch heeft Landauer een rol gespeeld in de internationale anarchistische beweging en zijn geschriften van hem in meerdere talen verschenen, al bleef hij onder zijn geestverwanten een eenzame.

Het optreden van Landauer op het internationale toneel van anarchisme en socialisme valt vrijwel samen met zijn activiteiten rond de Duitse sociaal-democratie bij de Onafhankelijke socialisten (de 'Jungen') in Berlijn en in Duitsland en zijn redacteurschap van *Der Sozialist*. Het een hangt ook samen met het ander. De problematiek en de strijd in Duitsland speelde zich namelijk ook op internationaal niveau af, in de beginjaren van de Tweede Socialistische Internationale.
In 1889 werden in Parijs twee internationale socialistische conferenties gehouden. Gelijktijdig! Ondanks de verdeeldheid die hieruit spreekt, beschouwt men deze congressen als de wieg van de Tweede Socialistische Internationale, die aanvankelijk ook vakverenigingen uitnodigde op haar congressen. In de drie op Parijs volgende congressen (Brussel 1891; Zürich 1893; Londen 1896) kwam de vraag aan de orde wie wel en wie niet op deze internationale bijeenkomsten - en dus in de Internationale - thuishoorden. In feite ging het hierbij om de anarchisten, de Tweede Internationale begon waar de eerste ophield: de strijd tussen marxisten en anarchisten.[2]
De discussie werd echter niet gevoerd op grond van een principiële discussie over het anarchisme of over de vraag

centralisme-federalisme. Het ging steeds om de geldigheid van bepaalde mandaten. Ook indien anarchisten geen anarchistische organisaties vertegenwoordigden maar bij voorbeeld vakorganisaties of, zoals het geval was met Landauer, een 'Konsumverein' (verbruikersvereniging), werden hun mandaten geweigerd.

Het standpunt van de anarchisten - maar ook van anderen - luidde als volgt. Indien men pretendeert internationale congressen te organiseren die representatief zijn voor de socialistische bewegingen in hun geheel, dan dienen ook alle organisaties die op een socialistisch standpunt staan toegang te verkrijgen tot de congressen. In dat geval dienen de vertegenwoordigers van anarchistische organisaties geaccepteerd te worden. Weert men deze vertegenwoordigers, dan moet men zeggen dat men niet de gehele socialistische beweging wil vertegenwoordigen maar alleen de sociaal-democratie die het parlementarisme als politiek strijdmiddel aanvaardt. De congressen moeten zich in dit geval afficheren als internationale sociaal-democratische congressen en als niet meer dan dat.

De vier genoemde congressen hebben in deze zaak een weinig verheffend schouwspel vertoond. Vooral het heftig manipuleren van de 'Marx-familie' (waartoe Friedrich Engels, Marx dochter Eleanor die zich inderdaad schandelijk gedroeg als 'vertaalster' en verder onder anderen de top-figuren van de Duitse partij behoorden), heeft grote verbittering gewekt en de vijandschap tussen anarchisten en sociaal-democraten zeer versterkt. Een bitterheid die men nog proeft als men de memoires leest die een halve eeuw later zijn geschreven door zulke serene figuren als Rudolf Rocker en Max Nettlau.

Van belang is dat de anarchisten niet alleen stonden. Vooral binnen de Engelse en Franse delegaties (die geen eenheid vormden, in beide landen bestond een grote verscheidenheid aan socialistische organisaties) stond men niet afwijkend tegenover deelname van anti-parlementairen.

De opvattingen van de Jungen uit die jaren vonden eveneens internationaal weerklank. De Nederlandse sociaal-democratie en Ferdinand Domela Nieuwenhuis bewogen zich in een zelfde veld tussen revolutionaire sociaal-democratie en anarchisme. De Socialist League in Engeland, waarin de onafhankelijke maar zeer vrijheidslievende socialist William Morris een toonaangevende rol speelde, omvatte vogels van zeer diverse pluimage. In Zweden ontstond in de socialistische jeugdbeweging een oppositionele stroming die vergelijkbaar is met die in Duitsland en uitmondde in het anarchisme rond het blad *Brand* (op de internationale congressen speelde deze oppositie echter geen rol.) In Italië en Frankrijk stond een aantal socialisten (waaronder zeer interessante figuren) die zich ideologisch zeer onafhankelijk opstelden.

Gustav Landauer heeft twee van de genoemde congressen - Zürich en Londen - bijgewoond, althans voor een klein stukje. Zijn mandaten werden geweigerd. In Zürich stelde hij tijdens de bespreking van de mandaten voor om alle vakbewegingen en alle socialistische partijen en verenigingen toe te laten en "Anarchisten worden toegelaten als deze anarchisten - zoals hijzelf - *Socialisten* zijn".[3] Hij zelf werd echter onder protesten en tumult de tweede congresdag uit de zaal verwijderd na met name door August Bebel, die verklaarde dat

Landauer gek was, bijzonder heftig te zijn aangevallen. Zijn rapport had hij niet kunnen voorlezen. De op dit congres uitgesloten gedelegeerden organiseerden een protestbijeenkomst en vervolgens een eigen vierdaagse avondconferentie op de Plattenberg, waaraan ook werd deelgenomen door afgevaardigden uit Frankrijk, Engeland en Nederland, die tegen de uitsluiting waren geweest en overdag het officiële congres bijwoonden. Landauer sprak op deze bijeenkomsten over de algemene werkstaking en bepleitte produktieve associaties.

Voor het congres van Londen in 1896 schreef Landauer het rapport 'Von Zürich bis London'. Dit Bericht is Landauers meest vertaalde geschrift geworden en verscheen in het Engels, Frans, Spaans, Italiaans en Portugees.[4] In Londen werd Landauer met alle andere anarchisten opnieuw geweerd en evenals in Zürich werd er een protestbijeenkomst belegd - waar Landauer sprak - gevolgd door een tegencongres. Het was al vanaf 1895 voorbereid, grotendeels in Londen, maar ook Landauer was hierbij betrokken. Dit tegencongres - in Saint Martins Hall - werd evenzo door veel niet-anarchisten bezocht. Landauer sprak er uitvoerig over de agrarische kwestie en verwierp daarbij wat de landbouw betreft Marx' concentratietheorie.

Wat opvalt in de vrij uitgebreide contemporaine berichtgeving over deze congressen is dat Landauer, die toen toch nog zeer jong was, steeds zo prominent aanwezig is. Dit geldt zowel voor de anarchistische, de anti-anarchistische als de overige berichtgeving en beschouwingen. Opmerkelijk is de klacht dat Landauer zich als voorzitter van een zitting nogal autoritair gedroeg.[5] Voorts dat ook in de anarchistische literatuur toch veelal het zwaartepunt ligt bij de officiële congressen - uiteraard met nadruk op de uitsluitingen en de manier waarop dit gebeurde - en niet bij de alternatieven. Toch kan men deze, zowel vanwege de veelzijdige deelname, de inhoudelijke bijdragen als de sfeer, als een succes beschouwen. Overigens een succes zonder gevolg.

Zijn anarchisten onder elkaar doorgaans al vogels van zeer diverse pluimage, de alternatieve bijeenkomsten op de Plattenberg en in Saint Martins Hall waren dat door de deelname van allerlei uitgesproken niet-anarchisten helemaal. Iets van internationale organisatie is er dan ook niet uit voortgekomen. En evenmin congressen met een geheel open karakter, waar socialisten van diverse pluimage welkom waren, zoals de anarchisten dat verlangd hadden van de Tweede Internationale. Mede door organisatorische zwakte en interne verdeeldheid zijn internationale anarchistische congressen daardoor zeldzaam gebleven tijdens het leven van Landauer.

In 1900 zou er een internationaal anarchistisch congres in Parijs plaats vinden (het was georganiseerd als een revolutionair, niet als een anarchistisch congres, wat het in feite was). Het werd echter op het laatste moment door de Franse autoriteiten verboden. In het geheim vonden een aantal ontmoetingen plaats met buitenlandse anarchisten die reeds in Frankrijk waren. Voort werden een groot aantal rapporten over velerlei onderwerpen gepubliceerd. In 1907 had in Amsterdam een internationaal congres plaats, waarop belangrijke discussies plaats vonden, onder andere over organisatie en het syndicalisme. Hoewel hier veel vooraanstaande liber-

tairen aanwezig waren zoals Errico Malatesta, Emma Goldman, Pierre Monatte, Rudolf Rocker, Pierre Ramus, Rudolf Lange, Christiaan Cornelissen, was het niet representatief voor het geheel van de anarchistische beweging. De eerste wereldoorlog verhinderde een gepland internationaal congres in 1914. Wel had in 1913 in Londen een succesvol congres van revolutionaire syndicalisten plaats.

Op al deze internationale bijeenkomsten schitterde Landauer door afwezigheid. Wel zou hij uitgenodigd zijn voor Amsterdam om samen met Frederik van Eeden te rapporteren over produktieve associaties. Aangezien hij deze uitnodiging uit de pers vernomen had en niet persoonlijk benaderd was, is hij niet gekomen.[6] Amsterdam 1907 was vooral een poging om gestructureerde organisaties bijeen te brengen. Uit Duitsland kwam onder anderen Rudolf Lange (Anarchistische Foederation Deutschland). Landauer en ook Domela Nieuwenhuis stonden wantrouwig tegenover deze organisatiepogingen. Een internationaal secretariaat, waartoe in Amsterdam besloten werd, kon niet veel uitrichten.[7]

We komen Landauer evenmin tegen - dit verbaast misschien iets meer - op de internationale antimilitaristische congressen die in 1904 en in 1907 in Amsterdam gehouden werden en waaruit een internationale antimilitaristische vereniging voorkwam welke een duidelijk anarchistische signatuur had. Deze IAMV kwam echter alleen in Nederland van de grond en speelde tot 1940 een hoofdrol in de Nederlandse anarchistische beweging. De poging van Frederik van Eeden om een internationale pacifistische kring van literatoren en intellectuelen in het leven te roepen - de Forte Kreis uit 1914, waartoe ook Landauer behoorde - staat buiten de internationale anarchistische beweging en men komt deze weinig tegen in de anarchistische literatuur over Landauer (zie verder het artikel over Landauer en Nederland).

INTERNATIONALIST

Het internationalisme in de anarchistische beweging is nooit een zaak geweest van organisaties of congressen. Het is in de eerste plaats een uitwisseling van ideeën geweest, van literatuur en lectuur, van vertalingen, van medewerking aan periodieken in andere landen. Deze vorm van internationalisme komt heel sterk tot uiting in de vele vertalingen van brochures en artikelen van bepaalde personen of geschriften. Kropotkin staat hier voorop, Malatesta, Elisée Reclus, Domela Nieuwenhuis, Jean Grave e.a. volgen. Verder was er de uitwisseling van informatie, van concrete solidariteit en van persoonlijke contacten en correspondenties.

Wat dit laatste betreft staan wij met Landauer voor een moeilijkheid, De gepubliceerde correspondentie *Gustav Landauer sein Lebensgang in Briefen* is vrijwel geheel op het Duitse taalgebied gericht. Men vindt er dus wel brieven van Erich Mühsam en Max Nettlau, maar niet van anarchistische correspondenten uit andere landen. Voor de ongepubliceerde correspondentie (het Landauer-archief in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) geldt in iets mindere mate hetzelfde. Het is trouwens een archief dat later - door Martin Buber en anderen - is samengesteld met weinig oog voor de anarchistische connecties. Archieven van anarchisten waar hij mee gecorrespondeerd moet hebben of zou kunnen

hebben, zijn goeddeels verloren of bevatten weinig of niets uit de periode voor 1919.
Toch is aan te nemen dat, hoewel Landauer een indrukwekkende briefwisseling met niet-anarchisten had, hij vrij wat met anarchisten gecorrespondeerd moet hebben. Tijdens de bovenvermelde internationale congressen ontmoette hij in ieder geval Peter Kropotkin, Errico Malatesta, Pietro Gori, Elysée Reclus, Louise Michel, Bernard Lazare, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Auguste Hamon, Christiaan Cornelissen, Frank Kitz, Fernand Pelloutier en anderen. Zijn persoonlijke contacten met Kropotkin in de tijd dat hij met zijn tweede vrouw Hedwig Lachman in Engeland leefde (1901-1902) bleven beperkt, hoewel zij vlak bij elkaar woonden. Hij ontmoette daar overigens ook Rudolf Rocker (toen actief in de jiddische arbeidersbeweging in Oost-Londen), Hippolyte Havel uit de Verenigde Staten en de Spanjaard Tarrida del Marmol.[8]
In internationale solidariteitsacties was Landauer eveneens betrokken. Naar aanleiding van folteringen van politieke gevangenen in Montjuich (de vestinggevangenis bij Barcelona) in 1897 werd in Londen een Spanish Atrocities Committee gevormd, waarin J. Presburg de spil was en dat in zijn werkwijze en organisatie aan een hedendaags actiecomité doet denken. Landauer was "de ziel van de actie ten gunste van de gefolterden in Montjuich" schrijft Nettlau. Landauer of Wilhelm Spohr schreven *Die Justizgreuel von Barcelona*.[9]
De belangrijkste bijdragen van Landauer aan het anarchistisch internationalisme zijn de vertalingen en geschriften waardoor en waarin hij zijn lezers kennis heeft laten maken met internationale anarchistische geschriften en schrijvers. Bekend zijn de vertalingen van drie van Kropotkins belangrijkste boeken, *Wederkerig Dienstbetoon*, *Landbouw, Industrie en Handarbeid* en *De Franse Revolutie*.
Ondanks zijn bewondering voor Kropotkin stond Landauer in meerdere opzichten kritisch tegenover diens communistisch anarchisme, dat *de* heersende opvatting onder het overgrote deel van de anarchisten was geworden. Hij beschouwde het communistisch anarchisme als een mogelijke variant van en niet als het laatste woord over het anarchisme. Landauer had een heel andere kijk op de revolutie. Kropotkins anarchisme was hem te exclusief, hij wenste in zijn anarchisme evenveel plaats in te ruimen voor andere mogelijkheden en voor figuren als Proudhon, Bakoenin en Tolstoi. Landauer had voorts een heel andere culturele en filosofische achtergrond en belangstelling dan Kropotkin.
Het introduceren bij een Duits publiek van andere figuren, anarchisten of interessant voor het anarchisme, is misschien nog belangrijker geweest dan zijn Kropotkin-vertalingen. Proudhon is hier als eerste te noemen. Voorts Bakoenin en Tolstoi; vergeten anarchistische schrijvers als Etienne de la Boétie, Dejaque en schrijvers en dichters als Oscar Wilde, Walt Whitman en Multatuli, waarbij hij wees op de waarde die zij hadden voor het vrijheidslievende denken.
Tenslotte is er Landauers betekenis voor de kibboets-beweging in het toenmalige Palestina. Hoewel zijn contacten met en adviezen aan de zionisten buiten de anarchistische beweging vallen, noem ik ze toch. Op voor hem typerende wijze was het een poging om de anarchistische idee te laten doordringen. Aangezien de zionistische socialis-

ten zich formeel doorgaans op Marx en het marxisme beriepen, heeft het lang geduurd voordat de waarde die Landauer had voor de kibboets-beweging groter is geweest dan lange tijd bekend en erkend is.

BEKENDHEID

Tijdens zijn leven heeft de internationale beweging minder gedaan om Landauer buiten het Duitse taalgebied bekendheid te geven dan hij gedaan heeft om niet-Duitse anarchisten in het Duitse taalgebied bekendheid te geven. Ook na zijn dood is zijn geestesgoed slechts op zeer bescheiden wijze internationaal verspreid. Wel had hij al snel een 'naam' in de internationale anarchistische wereld door zijn optreden in Zürich en Londen en na zijn dood door zijn martelaarschap.

Hoe is deze geringe belangstelling te verklaren? Ten eerste door de taal. Als beweging en traditie was het anarchisme grotendeels een zaak van de latijnse volken. Frans was de belangrijkste taal waaruit vertaald werd. Verder sprak Landauers niet al te gemakkelijk taalgebruik - zeker voor buitenlanders - een woordje mee. Voorts maakte de verbondenheid met de Duitse cultuur die dikwijls in Landauers geschriften naar voren kwam, dat deze voor buitenstaanders minder makkelijk toegankelijk waren.

Een belangrijker verklaring lijkt mij te liggen in het feit dat Landauer binnen het anarchisme een aparte en eenzame figuur was. Elders in dit nummer van *De AS* wordt nader ingegaan op zijn afwijkende anarchistische visies. De anarchistische beweging was in het algemeen gesproken anders gericht dan Landauer. Het was voor alles een propagandabeweging en een strijdbeweging van arbeiders. Hierin bestond een sterke behoefte aan bevestiging, aan zekerheid en een machtig geloof in een komende revolutie die met één slag het kapitalisme en de bourgeoisie ten val zou brengen. Landauer deelde dit alles niet. In zijn filosofie bestond er geen anarchistisch 'laatste woord'. Het werd hem niet altijd in dank afgenomen.

Typerend zijn de woorden van Domela Nieuwenhuis over *Der Sozialist* in zijn in 1907 geschreven memoires: "Een blad dat wel wat veel bespiegelend was om de arbeiders te kunnen pakken". Hij gaf de voorkeur aan *Die Freiheit* van Johann Most die veel invloed op hem had. "Zijn klare, pakkende stijl, zijn drastische uitdrukkingen, zijn logisch betoog, ze moesten wel tot de arbeiders spreken." Kropotkin en Elysée Reclus deelden deze voorkeur volgens Domela.[10]

In wezen is het dezelfde kritiek die in Duitsland zelf gehoord werd. Landauers weerwoord was dat hij wel degelijk voor arbeiders schreef. Zij moesten zich dan wel geestelijke inspanning getroosten, maar daar waren het socialisten en anarchisten voor. Overigens heeft Landauer weinig oog gehad voor de opbouwende anarchistische krachten die er in andere landen in de anarchistische beweging aanwezig waren - ik denk aan de onderlinge solidariteit en opofferingsgezindheid. Krachten die niet direct uit de lectuur van de periodieken naar voren komen. Voorts denk ik aan de honger naar cultuur die wel in deze periodieken naar voren komt.

Het woord 'cultuur-anarchist' dat in verband met Landauer veel gehoord wordt, werkt wellicht een misverstand in de hand. Het zou de diepe culturele betekenis die de anarchistische arbeidersbeweging heeft gehad kunnen mis-

kennen. Waarschijnlijk is er geen beweging geweest waarin de culturele dimensie zo sterk aanwezig was als de anarchistische. Ook uitgesproken propagandisten - zowel Domela Nieuwenhuis als Most kunnen als voorbeelden genoemd worden - hebben steeds hun lezers en toehoorders in contact gebracht met literatuur en cultuur. Het verschil met Landauer is dat deze zelf actief bijdroeg aan het culturele leven van zijn land en zijn tijd. Bij de anderen was er sprake van overdracht van en interesse wekken voor de cultuur.

Vermeldenswaard is in dit verband dat Domela Nieuwenhuis naast *Die Freiheit* het Franse *Les Temps Nouveaux* noemde als de twee bladen die hem het meest trokken als hij een hoop geestverwante bladen uit het buitenland op zijn redactiebureau kreeg. Het Franse blad was dikwijls niet minder 'bespiegelend' als *Der Sozialist* en met zijn bijlage eveneens literair en cultureel gericht. Het was wel 'zuiverder' in de heersende anarchistische leer en sloot dus aan bij de bestaande anarchistische referentiekaders.

Landauer heeft zich het gebrek aan weerklank dat zijn geschiften hadden beslist aangetrokken. Aan Max Nettlau schreef hij in 1910: "Ik vind de anarchistische beweging in alle landen nogal epigonen-achtig. (..) Ik zeg het maar ronduit, men doet de anarchistische beweging onrecht door helemaal geen aandacht te besteden aan mijn opvattingen en voorstellingen". Nettlau die deze passage in zijn *Geschichte der Anarchie* aanhaalt, schijft erbij dat Landauer dit "met het volste recht" zei. Hij wees Landauer er overigens op hoe weinig buitenlandse anarchisten vertrouwd waren met de Duitse taal en cultuur.[11]

Hoe het ook zij, van de drie voor Landauers anarchisme belangrijkste geschriften - *Ein Weg zur Befreiung der Arbeiterklasse, Die Revolution* en *Aufruf zum Sozialismus*, toch echt geen omvangrijke werken - heb ik slechts één vertaling gevonden die tijdens zijn leven verschenen is (een Nederlandse). In de door Rudolf Rocker in Londen geredigeerde jiddische bladen *Germinal* en *Der Arbeiterfreund* verschenen fragmenten uit *Die Revolution.* Er bestaat een Poolse brochure uit 1907 (*Utopija*) met artikelen van Landauer (en Mühsam) en ik vond een artikel van hem in het Spaanse tijdschrift *La Huelga General* (van Ferrer) vermeld. Uit *Der Sozialist* zal zeker meer vertaald en overgenomen zijn, maar echt veel zal het niet zijn geweest.[12]

Toch is hiermee niet alles gezegd. Buiten de Duitssprekende landen vond men heel wat anarchisten die van Duitse afkomst waren of Duits lazen. Onder hen zullen lezers van *Der Sozialist* geweest zijn en juist zij zullen door hun interesse voor méér dan de propaganda alleen, een grotere of kleinere uitstraling gehad hebben in de beweging. Een typisch voorbeeld is misschien Emma Goldman. Landauers naam komt men niet tegen in haar omvangrijke memoires en evenmin in de drie grote aan haar gewijde biografiën. Haar anarchisme was weinig 'Landaueriaans'. Wel komt men de namen tegen van Edward Brady, Max Baginski en Hipolyte Havel die haar alledrie cultureel geweldig gestimuleerd hebben. Baginski en Havel behoorden tot de Jungen en ook van Brady neem ik aan dat hij Landauer gelezen heeft. Zij hebben er zeker toe bijgedragen dat ook Emma Goldman getracht heeft in haar blad *Mother Earth* het anarchisme en het (Amerikaanse) culturele leven met elkaar te verbinden.

Van haar hand trof ik trouwens een artikel aan in de derde *Sozialist* (1908-1915).

Na zijn dood heeft Landauers werk een grotere internationale verspreiding gekregen. Ruth Link-Salinger (Hyman) heeft aandacht geschonken aan de joods-Israelische belangstelling voor hem, noemt jiddische vertalingen van *Aufruf zum Sozialismus* (Berlin, 1921) en *Die Revolution* (Berlin 1931, met een voorwoord van Max Nettlau) en hebreeuwse studies over hem. Waarschijnlijk is alleen de jiddische vertaling van *Die Revolution* in anarchistische kring doorgedrongen.
Martin Buber heeft, met het uitgeven van verschillende nagelaten geschriften, de bundeling van artikelen en de publikatie van zijn correspondentie ontzaglijk veel gedaan om Landauer in en buiten anarchistische kringen grotere bekendheid te geven. Bubers veel vertaalde *Wege in Utopia* (De eerste Engelse uitgave is uit 1949), dat door veel anarchisten verwelkomd en gelezen is, heeft opnieuw de aandacht op Landauer gevestigd.
De belangrijkste stimulans voor de verspreiding van Landauers erfgoed in de anarchistische wereld is na 1919 gekomen uit de anarcho-syndicalistische beweging in Duitsland (Freie Arbeiter Union Deutschland, FAUD). Hierin waren naast Rudolf Rocker onder anderen Helmut Rüdiger en Augustin Souchy, toen nog jonge mensen, actief. De FAUD heeft via een eigen uitgeverij en een Büchergilde veel libertaire en andere literatuur gepubliceerd die ver boven de directe propaganda uitging en van grote vormende en culturele waarde was. Wij hebben er onder andere aan te danken dat Max Nettlau zijn grote geschiedenis van het anarchisme - veruit het belangrijkste wat wij op dit gebied hebben - werd geschreven en gedeeltelijk gepubliceerd. Aangezien de anarcho-syndicalistische internationale (IAA) tot 1933 in Berlin gevestigd was, had de Duitse beweging ook een grote internationale uitstraling.
Augustin Souchy (1892-1984) die tijdens de eerste wereldoorlog naar Zweden was gegaan om de dienstplicht te ontlopen en Zweeds leerde, publiceerde in 1920 in Stockholm een klein boek: *Landauer: Revolutions Filosof*, een algemene populaire beschrijving van diens leven en ideeën, zonder wetenschappelijke pretenties. Helmut Rüdiger (1903-1966) kwam aan het eind van de Spaanse burgeroorlog in 1939 naar Zweden, waar hij tot zijn dood actief is geweest in de Zweedse anarcho-syndicalistische vakbeweging (SAC). Hij was redacteur van haar orgaan *Arbetaren*, een dagblad, later weekblad, met veel aandacht voor cultuur en literatuur. Het gedachtengoed van Gustav Landauer - waartoe ook Proudhon behoort - is door Rüdiger aan een Zweedse lezerskring bekend gemaakt.[13]
Het boekje van Souchy is in 1934 in een Spaanse vertaling in Argentinië verschenen. De vertaler was Diego Abad de Santillán (1897-1983), Spanjaard en Argentijn. Aan deze komt de eer toe als geen andere anarchist aan Landauer bekendheid te hebben gegeven buiten het Duitse taalgebied. In Argentinië bestond van oudsher een krachtige anarchistische arbeidersbeweging, die ook een belangrijke culturele rol vervulde en in kracht en strijdvaardigheid niet onder deed voor het Spaanse anarchisme.
De Santillán heeft vanaf zijn kinderjaren afwisselend in Spanje en Argentinië geleefd. In beide landen heeft hij een

grote rol gespeeld in de anarchistische en anarcho-syndicalistische bewegingen. In Spanje onder andere tijdens de burgeroorlog. Hij was schrijver, journalist en uitgever. Van 1922 tot 1926 woonde Abad de Santillán in Berlijn, waar hij verbleef in de kring van de FAUD en actief was voor de anarcho-syndicalistische Internationale. In dit milieu leerde hij het werk van Gustav Landauer kennen, wiens constructieve anarchisme hem blijvend zou inspireren. In 1926 teruggekeerd naar Argentinië, trachtte hij vergeefs zijn geestverwanten warm te maken voor produktieve associaties, vooral in de landbouw, in de geest van Landauer. Dankzij een gift leek het er in 1930 toch van te komen, maar de dictatuur die dat jaar begon, maakte het onmogelijk en dwong Abad de Santillán uit te wijken naar Spanje.

Meer succes had Abad de Santillán met het bekendmaken van het werk van Landauer. In *Protesta* verscheen in 1926 een vertaling van *Die Abschaffung des Krieges durch die Selbstbestimmung des Volkes. Fragen an die deutschen Arbeiter*, een antimilitaristische brochure van Landauer. In 1929 verscheen *La vida de Gustav Landauer según sa correspondencia* van Max Nettlau dat een geheel nummer van het *Suplemento* vulde en in feite een klein boek is. Het verschijnen van de *Lebensgang in Briefen* was de aanleiding voor Nettlau om deze lange studie te schrijven, waarin hij ook ongepubliceerde correspondentie en persoonlijke herinneringen verwerkte.

Abad de Santillán vertaalde in 1931 *Aufruf zum Sozialismus* ('Incitación al socialismo'), dat zowel in Spanje als in Argentinië verscheen. Na de Spaanse burgeroorlog richtte hij in Buenos Aires de uitgeverij Americalee op, welke een indrukwekkende serie anarchistische klassieken uitgaf: Godwin, Kropotkin, Bakoenin, Rocker, Landauer en anderen. In 1947 kwam zo een tweede druk van de 'Incitación...' uit met Nettlau's 'Vida...' er in opgenomen. In hetzelfde jaar verscheen ook Landauers Shakespeareboek bij Americalee. *Die Revolution* volgde in 1961 bij de anarchistische uitgeverij Proyección, waar De Santillán eveneens bij betrokken was. Het voorwoord was van de Zwitserse libertair H. Koechlin. Een tweede druk hiervan verscheen na Franco's dictatuur in 1977 in Barcelona.

Pas in 1973 verscheen de eerste Franse vertaling van *Die Revolution*, bij Champ libre, de Parijse uitgeverij met redelijk grote aandacht voor het anarchisme. Een jaar later verscheen in de Verenigde Staten een Engelse vertaling van *Aufruf zum Sozialismus*.[14] Inmiddels was Landauer in deze landen in de eerste plaats een onderwerp van wetenschappelijk onderzoek geworden en droeg ook hetgeen in libertaire kringen over hem werd geschreven een wetenschappelijk karakter.

Alles bijeen is de oogst niet rijk. Het is voornamelijk de kleine groep rond Rudolf Rocker - waartoe wij Abad de Santillán ook mogen rekenen - geweest en Max Nettlau - die in de tijd van de republiek van Weimar nauwe contacten met deze kring had en zeer bevriend was met Rocker - die voor de internationale verspreiding van Landauers werk gezorgd hebben. De doorwerking van hun door Landauer bevruchte anarchisme is echter groot geweest in de libertaire wereld. Nettlau en Rocker staan tenslotte beiden op de lijst van tien internationale figuren van het IISG. En Nederland vormt een hoofdstuk apart.

NOTEN

(1) Max Nettlau, *Geschichte der Anarchie*, Band IV: Die erste Blütezeit der Anarchie, Vaduz 1981, Kapitel XVI; Idem Band V: Anarchisten und Syndikalisten, Teil 1, 1984, Kapitel VI en VII; Max Nettlau, 'La vida de Gustav Landauer según su correspondencia', ***Suplemento de la Protesta***, Buenos Aires 1929, ook verschenen in Gustav Landauer, *Incitación al socialismo*, Ed. Americalee Buenos Aires 1947, p. 187-325. Ruth Link-Salinger (Hyman), *Gustav Landauer Philosopher of Utopia*, Indianapolis 1977, Chapter four.

(2) Nettlau, die zelf in Parijs en Londen aanwezig was, vermeldt alle contemporaine anarchistische literatuur over deze congressen, zie *Geschichte* Band IV. Nettlau was aanwezig in Parijs en Londen. Zie ook Heiner Becker, 'Gustav Landauer und die internationale anarchistische Bewegung', S. 107-131 in *"...Die beste Sensation ist das Ewige..." Gustav Landauer - Leben, Werk und Wirkung*; Düsseldorf 1995.

(3) Nettlau, *Geschichte* IV, S. 432. Onder de anarchisten die zich zelf niet als socialisten zagen, verstond Landauer de individualistische anarchisten als Benjamin Tucker.

(4) *Von Zürich bis London. Bericht über die deutsche Arbeiterbewegung an den Londoner Kongress*, Pankow-Berlin Verlag G. Landauers, 1896, 20 S. Overzicht van de vertalingen in Nettlau *Geschichte* V, S 233. Het Bericht werd ook in de Nederlandse pers uitvoerig aangehaald. Er bestaat nog een Engelse uitgave uit 1972. Over de gang van zaken op het Londense congres schreven uitvoerig Max Nettlau, *Der Londoner Kongress. Zur Beleuchtung der Vorgänge auf demselben*, Separatabdruck aus den *Sozialist*, Berlin 1896, 71 S. en August Hamon, *Le Socialisme et le Congrès de Londres*, dat ook in het Spaans en in het Portugees verscheen.

(5) Hamon, op. cit. p.193: Landauer toonde zich erg autoritair als voorzitter van een van de anarchistische conferenties en hij was zich dat helemaal niet bewust; Heiner Becker op. cit. S. 110.

(6) *De Vrije Socialist*, 12.9.1907, ook vermeld door Ruud Uittenhout, *Gustav Landauer.* Den Bosch 1986, p. 3.

(7) Zowel in Parijs als in Amsterdam stond 'produktieve associatie' op de agenda. In Amsterdam is het door tijdgebrek niet besproken. Van de twee rapporteurs, de Nederlander I.I. Samson en de Fransman E. Chapelier, bracht de eerste wel zijn rapport uit. Zijn motie ten gunste van de produktieve associatie (maar niet echt Landaueriaans) is niet in behandeling genomen maar staat wel afgedrukt in het congresverslag, 'Congrès anarchiste tenu à Amsterdam Août 1907'. Paris 1908, p. 108.

(8) Rudolf Rocker in *Gustav Landauer. Worte ter Würdigung*, S. 46-47.

(9) Nettlau, *La Vida* 1947, p. 211.

(10) *Van Christen tot Anarchist.* Gedenkschriften Domela Nieuwenhuis, Amsterdam 1910, p. 354.

(11) Nettlau, *Geschichte* V, S 253-254.

(12) In Maitrons bekende geschiedenis van het Franse anarchisme tot 1914 staat Landauer niet vermeld. In het zeer uitvoerige, vele medewerkers van de periodieken vermeldende repertoire van de Franstalige libertaire pers van R. Bianco vond ik slechts eenmaal Landauer vermeld; bij een artikel uit 1975. Evenmin vond ik zijn naam in de studie van Alvarez Junco over de ideologie van het Spaanse anarchisme. Anderzijds komt men in de wetenschappelijke studies over Landauer - van Lunn, Maurer, Link-Salinger, Martinet - weinig anarchistische tijdgenoten van hem tegen, met uitzondering van Kropotkin. Martinets zeer uitvoerige bibliografische gedeelte bevat een lijst van periodieken waaraan Landauer medewerking verleende. Het zijn alle Duitstalige bladen.

(13) Rüdiger publiceerde *Federalism*, Stockholm 1947, waarin Landauer en Proudhon behandeld worden. Zijn boek *Socialism i Frihet*, Stockholm 1970, is in het Duits verschenen, *Sozialismus in Freiheit*, Wetzlar 1978, S. 110-114 over Landauer. Britte Gröndahl schreef op aansporing van Rüdiger een van de zeer weinige Zweedse studies over Proudhon.

(14) *For Socialism*, St. Louis 1978. In libertaire bladen verscheen een artikel van C(olin) W(ard) over Landauer en enkele fragmenten uit *Die Revolution* in het Londense tijdschrift *Anarchy* nr 54 (1965) dat gewijd is aan Mühsam, Buber en Landauer; Russell Berman and Tim Luke, 'On Gustav Landauer' p. 97-114 in *The Radical Papers*, ed. by Dimitrios I Roussopoulos, Black Rose, Montreal/New York. Paul Avrich, *Anarchist Portraits*, Princeton 1988, bevat een hoofdstuk: The Martyrdom of Gustav Landauer, p. 247-254.

GUSTAV LANDAUER EN NEDERLAND

Rudolf de Jong

Tot aan de tweede wereldoorlog was Duits de tweede taal voor Nederlandse socialisten. Veel literatuur werd in het origineel gelezen. De verspreiding en de invloed van Duitstalige geschriften is groter geweest dan men uit aantal en oplagen van de vertalingen kan opmaken. Het is hierdoor moeilijk de invloed te meten van deze geschriften. Van Landauer heb ik in ieder geval aardig wat originele uitgaven in het Duits gezien in de particuliere bibliotheken van Nederlandse anarchisten en vrijdenkers.

De contacten tussen Nederland en Landauer moeten dateren vanaf diens eerste optreden als socialist en anarchist. De Nederlandse sociaal-democratie maakte in de jaren negentig van de vorige eeuw een andere ontwikkeling door dan de zusterpartijen in andere landen van Europa, waarbij in het bijzonder de Duitse partij is te noemen. In ons land is een meerderheid in de partij - de Sociaal Democratische Bond, SDB, vanaf 1893 Socialistenbond geheten - de kritische weg opgegaan die elders slechts door minderheden werd betreden. Een kritische weg ten aanzien van de 'verwatering' van het socialisme, die men - terecht - de (Duitse) sociaal-democratie verweet. Hier was het de minderheid die zich, in 1894, afscheidde om de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) op te richten die volledig het Duitse voorbeeld volgde.

Als verklaring voor deze aparte ontwikkeling worden doorgaans drie aspecten naar voren gehaald. 1. Nederland maakte - speciaal in het agrarische noorden - een periode door van grote sociale onrust met felle klassenstrijd en revolutionaire verwachtingen. 2. De wisselwerking tussen deze verwachtingen en de oriëntatie van de partij. Voeg hierbij dat de SDB weinig straf of hiërarchisch georganiseerd was en ruimte liet voor velerlei opvattingen. Een echt partijapparaat bestond niet. 3. De persoon van Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), de grote voorman van de partij en redacteur van haar orgaan *Recht voor Allen.*

Op de eerste vier congressen van de Tweede Socialistische Internationale tussen 1889 en 1896 - waar zich de breuk voltrok tussen anarchisten en sociaal-democraten, zie hiervoor elders in deze *AS* - was Domela opvallend aanwezig. De congressen speelden een rol in zijn geleidelijke overgang van revolutionair sociaal-democraat naar anarchisme.

Zo kwamen de Nederlanders en de 'Jungen', de revolutionaire oppositie in de Duitse partij, automatisch zij aan zij te staan. In 1891 in Brussel - waar Domela in aanvaring kwam met de Duitse partijleiders over het anti-militarisme - raadde hij de opposanten nog aan om vooral in de partij te blijven.

Domela en Landauer ontmoette elkaar op de congressen in Zürich (1893) en Londen (1896) alsmede op de alternatieve bijeenkomsten die tijdens deze congressen georganiseerd werden door degenen die tegen de uitsluiting van de anarchisten gekant waren. Landauer noemde zich toen al anarchist, Domela nog niet. *Der Sozialist* zal hij van meet af aan gelezen hebben.

Een tijd lang leefde Domela in de verwachting dat de sociaal-revolutionaire stroming een sterke internationale weerklank zou vinden en ook in Duitsland grote betekenis zou krijgen. Hij publiceerde in deze jaren een aantal brochures en artikelen in het Frans, Duits, Engels en Nederlands over de ontwikkelingen in het socialisme. In 1897 verscheen een bundel van deze artikelen *Le socialisme en Danger*. Het boek omvat onder andere een lange studie over de verschillende stromingen in de Duitse sociaal-democratie, welke ook in het Duits en in het Nederlands was verschenen. Uiteraard komen de Jungen hierin uitgebreid aan bod en komen ook Landauer en *Der Sozialist* ter sprake. In 1897 koos Domela definitief voor het anarchisme en in 1898 begon hij *De Vrije Socialist*. Het zou nog een flink aantal jaren duren voordat de SDAP het anarchisme overvleugelde.

Domela en Landauer bleven in persoonlijk contact met elkaar staan. Landauer hielp een dochter van Domela die in Berlijn voor zangeres ging studeren aan contacten, schreef een kleine bijdrage in het gedenkalbum dat Domela in 1904 werd aangeboden. Met andere libertairen hielpen zij in 1912 geld bijeen te brengen voor een geschenk voor Kropotkin die in dat jaar 70 werd. In *De Vrije Socialist* verschenen wel artikelen uit *Der Sozialist*, maar vrij sporadisch. In feite stonden de opvattingen van hen beiden over het anarchisme en de propaganda nogal ver uit elkaar.

Domela stond nogal afwijzend tegenover de gedachte om reeds nu een aanvang te maken met het socialisme zoals Landauer dit bepleitte in zijn *Ein Weg zur Befreiung der Arbeiterklasse*. Deze brochure werd in 1897 in het Nederlands vertaald. Kort daarop, in 1899, verscheen een tweede brochure van Landauer in ons land - *De strijd over Bernstein (De aanstaande scheuring in de Duitse Soc. Dem. Partij)*, over het revisionisme-debat - welke alleen in het Nederlands als afzonderlijke brochure verschenen is.[1]

BERNHARD REIJNDORP

De vertaler van de eerste brochure, Bernhard Reijndorp, was bijzonder teleurgesteld over Domela's onbegrip en het leidde tot een botsing tussen hen tijdens een socialistische cursusvergadering waarin Reijndorp over Landauers ideeën sprak. In die zelfde tijd hadden zij een tweede conflict over Landauer. Wilhelm Liebknecht, met Bebel de belangrijkste Duitse partijleider, hield een tournee door Nederland ten gunste van de zo pas opgerichte SDAP. Aan de zaal werden pamfletten verspreid tegen deze 'beroepslasteraar'. Landauer protesteerde hiertegen. Een protest waarbij Reijndorp zich aansloot, waarop hij van Domela - die toen nog niet de definitieve stap naar het anarchisme gemaakt had - te horen kreeg: "Jij en Landauer bent allebei onnozele idealisten".[2]

Indien er iemand buiten Duitsland 'ein Schüler Landauers' genoemd mag worden dan is het deze Bernhard Reijndorp (1871-1950). Tijdgenoot van Landauer, maar arbeidersjongen met alleen basisonderwijs, socialist en spoedig anarchist. Landauer had reeds door zijn artikelen in *Die neue Zeit* grote indruk op hem gemaakt. Reijndorp leerde Duits door het lezen van *Der Sozialist*, "een voortreffelijke en veelzijdige cursus voor mij waardoor ik de Duitse taal door zelfonderricht leerde".[3] In een Duits manuscript over de geschiedenis van het Nederlandse anarchisme schreef Reijndorp: "De grootste invloed

op de alzijdige ontwikkeling van mijn anarchistische wereld- en levensbeschouwing heeft ongetwijfeld de onvergetelijke Berlijnse *Sozialist* gehad, die ik vanaf het eerste nummer tot aan de laatste zin steeds ijverig bestudeerd heb. De prachtige artikelen van Gustav Landauer, Wilhelm Spohr, Albert Weidner, Benedikt Friedländer, Eugen Heinrich Schmitt, Bruno Wille en anderen zijn voor mij om zo te zeggen een anarchistische hogeschool geweest, waarvan ik niet alleen kennis ontving, maar ook een diepe innerlijke bezieling".[4]

Kort nadat Landauers *Een weg tot bevrijding der arbeidersklasse* in vertaling was verschenen ontstond in Nederland een beweging voor produktieve associaties en kolonisatie. Merkwaardig genoeg komt men in de literatuur hierover Landauer in het geheel niet tegen. Een verklaring hiervoor kan ik niet geven. De beweging was verenigd in de organisatie Gemeenschappelijk Grondbezit en er kwamen verschillende personen en stromingen in samen. Ik noem in de eerste plaats Frederik van Eeden, schrijver van onder andere *De kleine Johannes* en psychiater en een beroemdheid in Nederland. Evenals Landauer vertaalde hij Tagore. Van Eeden ontwikkelde sociale denkbeelden van geheel eigen visie. Hij zette zich af tegen sociaal-democratie, vakbeweging, klassenstrijd en revolutionaire omwentelingen en verwachtte alle heil van produktieve associatie, vooral in de landbouw. In 1898 stichtte hij er een, Walden, genoemd naar het Walden van Thoreau. Men kwam op Walden, dat nationale en internationale bekendheid kreeg, anarchisten tegen maar, zo schrijft J.M. Welcker in een studie over deze kolonie, "van invloed op Van Eeden van de ideeën van Landauer is in deze tijd geen spoor te vinden".[5] Walden heeft tot 1907 bestaan. De contacten tussen Van Eeden en Landauer dateren van later tijd; in 1910 schreef Van Eeden voor het eerst over Landauer, die hij bezocht in Berlijn, in zijn dagboek. Kort daarop schreef hij een artikel voor *Der Sozialist*. Van Eeden was toen bezig met de oprichting van een internationale pacifistische groep van intellectuelen en schrijvers, de Forte Kreis. Romain Rolland, Martin Buber en Landauer maakten deel van uit van deze kleine groep, die in 1914, kort voor het uitbreken van de wereldoorlog, definitief werd opgericht en prompt in elkaar stortte toen de oorlog een feit was geworden. Landauer was een van de zeer weinigen in de oorlogvoerende landen die de internationalistische en pacifistische ideeën van de Kreis trouw bleven. In de Kreis zag hij verder overigens geen heil meer. Naast Van Eeden was een tweede Nederlander er lid van, Henri Borel. Deze oud-diplomaat heeft veel gedaan om de Chinese cultuur in Nederland bekendheid te geven.

Terug naar de produktieve associatie. Deze leefde eveneens onder de Tolstojanen en andere christen-anarchisten die in Nederland niet zonder betekenis waren en een eigen organisatie hadden. Ook zij stichtten een kolonie, van de Internationale Broederschap, in Blaricum. Felix Ortt was een van hun bekendste 'voorgangers'. Zijn naam kwam ik tegen in de derde *Sozialist*.

De man die de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit als organisator stuwde en in stand hield was J. Methöfer. Nog voor Reijndorp - met wie hij toen sterk verbonden was - was Methöfer anarchist geworden. Hij was redacteur van een blad van die naam dat in

1892 verscheen en waarin *Der Sozialist* genoemd wordt. Methöfers anarchisme zou in de loop der jaren steeds meer vervagen, hij ging geheel op in de beweging voor produktieve associatie.

Een mogelijke verklaring voor het ontbreken van Landauer bij Gemeenschappelijk Grondbezit ligt voor een deel misschien in het feit dat Landauer de produktieve associatie inpast in zijn algehele anarchistische opvattingen. Bij de Nederlanders was de produktieve associatie veelal doel op zich zelf, niet 'een' maar 'dè' weg tot bevrijding. Landauer en Reijndorp (die een paar jaar uit teleurstelling over de anarchistische beweging lid was van de SDAP) waren in de eerste jaren na 1900 ook niet zo actief in de libertaire beweging. Overigens waren in de gehele libertaire wereld in die jaren de produktieve associatie en landbouwcommunes in de mode. Men vond ze in Frankrijk, België, Engeland, de Verenigde Staten, Brazilië en andere landen. Nergens ben ik in dit verband Landauer tegen gekomen.

Reijndorp was spoedig terug van weggeweest. Direct na het verschijnen van de *Aufruf zum Sozialismus* verzocht hij Landauer of hij deze in het Nederlands mocht vertalen. Landauer ging akkoord indien de vertaling integraal zou zijn. Helaas kon Reijndorp geen uitgever vinden en er verschenen alleen enkele fragmenten in het Friese arbeidersblad *De Klok*.[6]

Tijdens de eerste wereldoorlog, in 1916, schreef Reijndorp zijn boek *In den greep van het barbarisme*. "Ik wil - zo schreef Piet Spigt 40 jaar later over dit boek - het hier zo duidelijk mogelijk zeggen: Reijndorp heeft een cultuurkritiek geleverd, knapper van inzicht, zuiverder van visie, scherper van onderscheiding dan de allervermaardste tijdfilosofen het hebben verricht".[7] Het is geheel van de geest van Landauer doortrokken, hoewel men diens naam er minder vaak in tegenkomt dan die van bij voorbeeld Mauthner. Uit het boek blijkt Reijndorps indrukwekkende kennis van het Duitse geestesleven van zijn tijd. De ondertitel luidt 'Een sociaal-psychologische diagnose van den wereldoorlog'. In de politiek-militaire schuldvraag stelt de schrijver geen belang. Evenmin zoekt hij naar de economische oorzaken met begrippen als kapitalisme en imperialisme. Het gaat Reijndorp om de vraag hoe het mogelijk is dat zo veel hoogstaande en verlichte geesten en bewegingen zich mee hebben laten slepen door de primitieve 'oorlogsgod' en het meest extreme chauvinisme onderschrijven. Uitgangspunt van zijn beschouwingen vormen 'twee groten die afgleden', te weten de door hem zeer bewonderde vrijdenkers Ernst Haeckel en Wilhelm Ostwald, die beiden het bekende 'Es ist nicht wahr'-manifest ondertekenden.

Reijndorp ziet de oorlog als een terugval naar een sociaal en geestelijk primitief stadium en allerminst als een voorbode van een komende sociale revolutie. Analoog aan Landauer betoogt hij dat het socialisme niet uit de ontwikkeling van het kapitalisme te voorschijn zal komen, maar door tegen de geest van het kapitalisme in te gaan. Om de ontzieling van oorlog en kapitalisme te doorbreken is het noodzakelijk om te trachten de mensen en de massa op te heffen tot persoonlijk en sociaal bewustzijn. Dat is de taak van de werkelijk vrije persoonlijkheden.

Tot aan de tweede wereldoorlog heeft Reijndorp regelmatig meegewerkt aan de libertaire pers en aan die van de vrijdenkers. Herhaaldelijk wees hij daarbij

op Landauer. Belangrijker is dat zijn publikaties steeds de geest van Landauer ademen. Om die reden werden zij ook gekritiseerd; te langdradig gevonden (hetgeen niet onjuist was) en te bespiegelend, te filosofisch. Reijndorp heeft ook altijd getracht de tegenstanders - in het bijzonder de marxisten - zo veel mogelijk recht te doen. Zo schreef hij indrukwekkende beschouwingen over Friedrich Engels naar aanleiding van het verschijnen van de Engels-biografie van Gustav Mayer en over Karl Kautsky na diens dood.

Landauers dood heeft de anarchistische beweging in Nederland minder geschokt dan men wellicht zou verwachten. Dit hangt samen met de slechte berichtgeving. De details van de moord werden pas veel later bekend. München stond veel minder in de journalistieke aandacht dan Berlijn en de anarchistische pers was grotendeels afhankelijk van de burgerlijke pers inzake de buitenlandse berichtgeving. Hierin was alles wat er in München gebeurde het werk van 'communisten'. Landauers rol in München en het verloop van de revolutie aldaar was niet bekend, althans niet duidelijk. En Landauer was één van de velen. Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg en Kurt Eisner waren veel bekendere namen, zij waren kort tevoren vermoord en hun dood had links Nederland diep geschokt.

De Vrije Socialist vermeldde Landauers dood slechts in verband met de overwinning van de reactie in München. Domela schreef - anoniem in een sociaal-politiek overzicht - over zijn dood, met de mededeling dat hij niet wist welke opvattingen Landauer er op dat moment precies op na had gehouden, maar dat hij overtuigd was van de oprechtheid van Landauer. In *Morgenrood,* een populair wetenschappelijk weekblad, gelieerd aan *De Vrije Socialist,* werden enkele weken na Landauers dood verschillende stukken van hem gepubliceerd, als een soort van hommage. Een lange beschouwing van Reijndorp over zijn gestorven leermeester trof ik aan drie opeen volgende nummers van in *De Dageraad,* het orgaan van de vrijdenkers. De omstandigheden van de moord waren hem duidelijk nog niet bekend. In *De Nieuwe Amsterdammer,* het progressieve weekblad van H.P.L. Wiessing, dat veel gelezen werd door revolutionaire kunstenaars en intellectuelen en een groot prestige genoot, verscheen een herdenkingsartikel van Clara Wichmann. Zij en Bart de Ligt kwamen spoedig in de redactie van het blad.

Bart de Ligt (1886-1938) en Clara Meijer-Wichmann (1885-1922) die zo'n grote invloed zouden krijgen op het Nederlandse anarchisme in het interbellum, waren toen pas kort, via de dienstweigeringsbeweging en het antimilitarisme, tot hun anarchistische inzichten gekomen. Beiden waren daarvoor maatschappelijk actief geweest. De Ligt als dominee en christen-socialist; Clara Wichmann als juriste en feministe. Evenals Landauer zagen zij socialisme, anarchisme en revolutie in een breed sociaal-cultureel perspectief. Je kan hen zonder meer als nauw aan Landauer verwante geesten beschouwen. Niet in de zin van epigonisme. Wel in de zin van hun instelling: een open houding, ook naar de tegenstanders toe; een zoeken naar inhoud, naar eigen groeien en een verbondenheid met de gehele cultuur. Anders dan Landauer waren zij door de school van Hegel gegaan (maar niet via Marx!) en stonden zij positiever tegenover het his-

torisch materialisme, zonder daarbij Marx een bevoorrechte plaats te geven onder de socialistische denkers.
Clara Meijer-Wichmann werd pas na de eerste wereldoorlog attent gemaakt op de persoon en de geschriften van Landauer - door Reijndorp. Ondanks haar te vroege dood - zij stierf in het kraambed - had zij een blijvende invloed op allen die met haar in aanraking waren gekomen, of het kwamen via haar geschriften die grotendeels postuum zijn verschenen, verzorgd door haar weduwnaar J.B. Meijer. De socialistische dichteres Henriëtte Roland Holst getuigde over haar dat zij "van alle Nederlandse socialisten, Landauers wezen het diepst gepeild heeft en door zijn gaven het meest werd bevrucht".[8] Waarbij ik wel aanteken dat Henriëtte Roland Holst Reijndorp niet kende toen zij dit schreef, zoals blijkt uit haar briefwisseling met Sneevliet.
Inderdaad is Clara Meijer-Wichmann diep verwant aan Landauer. Vanwege haar benadering van het anarchisme en haar wijze van anarchist zijn. Zoekend naar hetgeen verbindt, naar synthese, zonder concessies te doen aan haar eigen opvattingen. Zij had een sterk filosofische inslag en een analytische geest en zocht tegelijkertijd naar praktische activiteiten, zoals de strijd tegen het strafrecht. Bij haar kwam ik ook de door Landauer bewonderde Meister Eckhart tegen; zij kende trouwens de Duitse cultuur door en door.
Tussen Bart de Ligt en Landauer zijn eveneens grote overeenkomsten te ontdekken. De problematiek van doel en middelen; de gedachte van wedergeboorte; het anarchisme als cultuurbeweging; het belang van mentaliteitsverandering; en er is nog wel meer te vinden.
Voor het maandblad *Bevrijding* dat in de dertiger jaren de ondertitel kreeg 'maandblad voor de vernieuwing van het socialisme', en de groep er omheen, waarvan De Ligt het middelpunt was, kan hetzelfde gezegd worden. Hoewel het een geheel eigen gezicht had, mag men het blad plaatsen in dezelfde libertair-culturele traditie als *Der Sozialist*. Etienne de la Boëtie's *Over de vrijwillige slavernij* werd door *Bevrijding* uitgegeven.

HENRIËTTE ROLAND HOLST

Anders dan Landauer in 1919 ten aanzien van de revolutie in Beieren, hield *Bevrijding* in 1936 afstand van de Spaanse geestverwanten, toen deze hun sociale revolutie met geweld van wapenen verdedigden tegen het fascisme. Vergelijkingen tussen München 1919 en Barcelona 1936 bestaan er helaas niet. Het zou interessant zijn. In Spanje gebeurde wat Landauer in 1918 en 1919 zo vurig had gehoopt, het volk nam zelf de revolutionaire opbouw ter hand. In München bleven de oproepen tot revolutionaire zelforganisatie van het economische en sociale leven onbeantwoord. Misschien is het niet toevallig dat Landauer Erasmus, die door De Ligt zo werd bewonderd, afwees. Reijndorp nam overigens het standpunt in dat ook de Nederlandse anarcho-syndicalisten huldigden: solidariteit met Spanje.
Bij andere Nederlandse anarchisten stond Landauer minder in aanzien. De jongeren uit de twintiger jaren rond *De Moker* en *Alarm* van Anton Constandse dachten en schreven bepaald niet in zijn geest. "Te halfzacht", was, als ik mij goed herinner, de uitdrukking die één van hen, Wim Wessels, tegen mij bezigde toen hij zelf al een oudere, maar nog steeds in de Moker-sfeer denkende, man was. Bij de vele artikelen en essays die Constandse schreef over de figuren

die vorm gaven aan zijn anarchisme en atheïsme, zoekt men vergeefs naar Landauer. Bij Arthur Lehning kan men hem eerder verwachten. Inderdaad noemt deze Landauer "de belangrijkste Duitse anarchist sinds Stirner"[9], maar meer dan terloops heeft hij niet over hem geschreven.

Dit is wel het geval met Henriëtte Roland Holst-van der Schalk (1869-1952). Hoewel zij tot de marxistische stroming in de sociaal-democratie behoorde, heeft zij altijd een open oog gehad voor de betekenis van het anarchisme. Haar leven was een lange socialistische zoektocht, waarbij zij allerlei communistische groeperingen aandeed. Rond 1930 noemde zij zich, nadat zij met het communisme gebroken had, religieus socialiste en zocht naar een geestelijke vernieuwing van het socialisme zonder de arbeidersbeweging te verloochenen. In meerdere opzichten stond zij dicht bij *Bevrijding*, maar zij heeft zich nooit anarchist genoemd. Het lezen van *Landauer sein Lebensgang in Briefe*, dat in 1929 uitkwam, gaf haar de schok der herkenning. Wij danken er een mooi boekje aan: *Gustaaf Landauer. Zijn levensgang en levenswerk* dat zij in 1931 publiceerde in een reeks van de religieus-socialistische vragen van de 'Woodbrookers in Nederland'.[10]

Haar voorwoord is bijna een schuldbelijdenis. "De betekenis van deze grote, eenzame figuur voor het Duitse cultuurleven en de socialistische beweging in en buiten Duitsland was mij volkomen ontgaan." Als oorzaak van deze "onvergetelijke onverschilligheid" noemt zij "een dogmatisch geloof aan de meerwaardigheid van politiek radicalisme als methode in de socialistische strijd". In de studie behandelt zij achtereenvolgens: Landauers levensgang; Landauers wereld- en levensbeschouwing als grondslag van zijn socialisme; Landauers kritiek op het marxisme, dat deze kritiek "in sommige opzichten onbillijk was, neemt niet weg, dat zij in het wezen der zaak doel trof".[11] De laatste hoofdstukken gaan over Landauer als voorloper van een vernieuwd socialisme en Landauer in de revolutie van 1918-1919.

Henriëtte Roland Holst schreef een voorwoord, Reijndorp een uitvoerige levensbeschrijving in de mooi verzorgde Nederlandse vertaling, van de socialistische literator M. Mok, van de *Aufruf zum Sozialismus*. Het was de laatste uitgave van de Verenigde Anarchistische Uitgeverij voor de inval van nazi-Duitsland in Nederland op 10 mei 1940.[12]

Na 1945 was er van de anarchistische beweging in Nederland niet veel meer over. Wel kwam men mensen uit de kring rond *Bevrijding* tegen in organisaties die aspecten van maatschappelijke bevrijding en van zelfbevrijding als doel hadden, zoals de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, het Humanistisch Verbond en de radicale vredesbeweging rond *Vredesactie*.

Vanaf de zestiger jaren kwam het anarchisme weer meer in de aandacht. Hier kan Frans Boenders genoemd worden, de Vlaamse germanist en filosoof met grote sympathie voor het anarchisme, als de man die weer aandacht aan Gustave Landauer besteedde. In 1970 stelde hij vier programma's voor de Vlaamse radio samen naar aanleiding van Landauers honderdste geboortejaar. In enkele boeken wijdde hij hoofdstukken aan Landauer, waarbij hij er overigens op wees dat deze "van alle libertaire denkers het minst geprofiteerd (heeft) van het anarchistisch renouveau van het einde der jaren zestig".[13]

Tien jaar geleden verscheen in de mooie brochure-reeks *Anarchief* over anarchistische klassieken, verzorgd door de helaas jong gestorven historicus en libertair Ruud Uittenhout, een zorgvuldig geredigeerd nummer, *Gustav Landauer*, van 60 pagina's. De brochure bevat een gedegen inleiding, een nieuwe vertaling van *Ein Weg zur Befreiung der Arbeiterklasse*, het eerste vlugschrift van de Sozialistische Bund, enige artikelen van Landauer en een bibliografie.[14]

Tenslotte de belangrijke bijdrage die een Nederlandse vrouw - Annie Adama van Scheltema-Kleefstra - geleverd heeft aan het behouden van Landauers geestelijke nalatenschap. Zij was tweemaal getrouwd. Haar eerste huwelijk bleef kinderloos. Het tweede was uiterst vruchtbaar. Dat was met het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis, opgericht in 1935, waarvan zij de eerste bibliothecaresse was. Zij heeft een groot aantal archieven, bibliotheken en collecties kunnen redden. Zo ook het archief van Gustav Landauer dat zich in Karlsruhe bevond ten huize van zijn schoonzoon, Dr. Kronstein. In 1937 berichtte hij het IISG dat het archief gevaar liep. Adama van Scheltema nam een spoorbiljet Amsterdam-Basel en een doorgaande trein. In Karlsruhe stapte zij echter uit om de volgende dag met de trein van hetzelfde uur door te reizen naar Basel, zodat het leek alsof zij alleen op doorreis was. De douane toonde inderdaad geen interesse in de Nederlandse dame. Uit Karlsruhe had zij echter twee koffers meegenomen met het archief. Zij moest er wel mee uitstappen aan de Duits-Zwitserse grens. Een nazi in uniform, met wie zij de coupé deelde, was echter zo vriendelijk de zware koffers voor haar te dragen, onwetend van het feit dat hij de geestelijke nalatenschap van Landauer meesleepte. En zo ziet men dat althans voor één keer de onwetendheid van een nationaal-socialist met de geest van Landauer positief is geweest.[15]

NOTEN

(1) *Een weg tot bevrijding der arbeidersklasse*, Amsterdam z.j. (1895), 43 p. met nawoord van de vertaler en *De strijd over Bernstein*, Amsterdam z.j. (1895). Beide brochures verschenen bij de anarchistische boekhandelaar J. Steringa die veel anarchistische lectuur publiceerde. De tweede was in het Duits in 1899 in een van de laatste nummers van *Der Sozialist* verschenen. (2) B. Reijndorp 'Een strijder voor de menselijke zelfbevrijding' in G. Landauer, *Oproep tot socialisme*, p. 17-19. (3) idem p. 17. (4) B. Reijndorp in een Duits manuscript over de anarchistische beweging in Nederland, Archiv Ramus IISG. (5) J.M. Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging*; Amsterdam 1978, p. 628. (6) B. Reijndorp, 'Een strijder voor de menselijke zelfbevrijding', p. 21-22. (7) Dr. O Noordenbos/P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland*; Nijmegen 1976, p. 219. (8) Henriëtte Roland Holst, *Gustaaf Landauer. Zijn levensgang en levenswerk*; Arnhem 1931, p. 8. (9) Arthur Lehning, *Prometheus en het recht op opstand*; Baarn 1987, p. 29. (10) Zie noot 8. De studie, van 137 p., verscheen eerder in een reeks artikelen in de Barchembladen, januari-juni 1930. (11) Op. cit. p. 7 en p. 62. (12) Gustav Landauer, *Oproep tot socialisme*; Amsterdam 1940 (214 p.). (13) Frans Boenders e.a., *De volle vrijheid. Ideologie en geschiedenis van het anarchisme*, tweede druk Brussel 1978 (citaat p. 103) en Frans Boenders, *Pretenties en presumpties*; Antwerpen/Amsterdam 1980. (14) Ruud Uittenhout (red.), *Gustav Landauer*; Anarchief/4, Den Bosch 1986 (60 p.). (15) Annie Adama van Scheltema-Kleefstra, 'Herinneringen van de Bibliothecaresse van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis' in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, juni 1978, p. 141-176 en persoonlijke informatie van haar. Het archief is beschreven: Jaap Haag, *Inventar des Teilnachlasses und der Kollektion Gustav Landauer (1870-1919) 1882-1919 (-1936)*, IISG Werkuitgave 11, 1990, 32 p.

GUSTAV LANDAUER EN HET HEDENDAAGSE ANARCHISME

Rudolf de Jong

Stefan Zweig heeft het tijdperk dat voorafging aan de eerste wereldoorlog in zijn autobiografie Die Welt von Gestern *gekarakteriseerd als "Die Welt der Sicherheit". Landauer behoort tot 'Die Welt von Gestern'. Ook als anarchist. Voor hem geldt thans wat hij zelf schreef over Proudhon in zijn* Aufruf zum Sozialismus. *"So gibt es keinen Proudhonismus, sondern nur einen Proudhon". Geen Landauerisme dus maar wel Landauer.*

Ik wil vier elementen of aspecten in Landauers anarchisme naar voren halen. 1. Zijn anarchistische positie. 2. Het aspect van 'Beginnen', van het 'we treden uit het Kapitalisme uit'. 3. Het actief zijn in de samenleving. 4. De samenhang van deze aspecten.

Wat het eerste betreft zou je twee extreme posities kunnen onderscheiden bij anarchisten (en bij anderen). De positie van: we hebben het anarchisme en dat geeft ons antwoord op alle vragen. De tegenpool hiervan: We hebben vele problemen en vragen en proberen met behulp van anarchistische concepties naar antwoorden te zoeken. Anarchisten hebben zich altijd tussen deze twee polen in bewogen. Het zal duidelijk zijn dat Landauer zich bij de tweede pool bevond. En je kan constateren dat dit nu bij veel anarchisten het geval is. De verschuiving in de anarchistische publiciteit wijst hier al op. Van propagandabladen naar cultureel-wetenschappelijke tijdschriften waarin problemen aan de orde worden gesteld. De meest toonaangevende anarchistische tijdschriften sedert de tweede wereldoorlog zijn in dit opzicht 'Landaueriaans' te noemen.

Het tweede aspect, van het 'Beginnen' is nog steeds in het anarchisme aanwezig. Duitsland heeft zijn *Project A*, een anarchistische commune en produktieve gemeenschap. In Montevideo vierde een gelijksoortige commune, de *Comunidad del Sur*, dit jaar haar vijftigste verjaardag. Elders treft men gelijksoortige pogingen aan. Ze worden nu vrij nuchter bekeken door de deelnemers zelf. Zij beseffen dat het 'wij treden uit het kapitalisme uit' slechts beperkte geldigheid heeft.

Overigens hebben woorden als 'alternatief' en 'informeel' in onze tijd opvallend grote betekenis gekregen. Zowel in de derde wereld als in de eerste. Er zit meer anarchisme in, in de zin van Landauers opvattingen van een socialistische bond, dan de meeste anarchisten en de mensen die op deze wijze actief zijn zich zullen realiseren.

Het derde aspect lijkt op het eerste gezicht in strijd met het tweede. Dat is echter alleen zo als men de bestaande samenleving volledig met het heersende kapitalistische en politieke systeem identificeert. Dat deed Landauer nooit. Veel anarchisten zoeken met hem - nu en in het verleden - naar terreinen waar zij effectief werkzaam kunnen zijn zonder hun beginselen geweld aan te doen, zonder mee te doen aan 'het systeem'.

Emancipatiebewegingen, milieu- en mensenrechtenorganisaties, de vredesbeweging, de cultuur; hier kan men proberen in anarchistische geest te werken.

Ten aanzien van het laatste punt wil ik er op wijzen dat Landauer in de literatuur, speciaal die van niet-anarchisten heel vaak een utopist wordt genoemd. Nu kan men natuurlijk alle anarchisten utopisten noemen. De echte utopist evenwel ontwerpt een volledig beeld van een ideale samenleving en gelooft dat die werkelijkheid zal worden als genoeg mensen het maar willen. Nu legt Landauer sterk de nadruk op wilsdaden om de samenleving te veranderen, hetgeen de karakterisering 'utopist' enigszins begrijpelijk maakt. Toch doet men Landauer dan onrecht aan. (Bij anarchistische schrijvers die over utopisten schreven - Max Nettlau en Marie-Louise Berneri - zal men Landauer niet tegenkomen. En dit niet omdat zij negatief tegenover het utopisme staan; dat doen zij allerminst. De utopie bevrijdt in ieder geval de verbeeldingskracht en stelt het onrecht in de bestaande samenleving aan de orde.)

Landauers anarchisme bevat een vrij nuchtere kijk op ideaal en werkelijkheid. Bij hem is er geen sprake van het opleggen van een ideaal aan de werkelijkheid, maar van een actief bezig zijn met de werkelijkheid. Het ideaal is een leidraad om de eigen werkelijkheid te scheppen in de hoop daarmee de samenleving te beïnvloeden.

Het is dit laatste punt dat Landauer misschien onderscheidt van het 'differentiedenken' dat in 'de bevrijding van het anarchisme' centraal stond. De omschrijving 'bevrijding van het anarchisme' sluit, dacht ik, vrij nauw aan bij Landauers filosofie, al ben ik hier te weinig deskundig om andere termen dan 'misschien' en 'dacht ik' te gebruiken. Het loskoppelen van het anarchisme en het socialisme van de 'objectieve wetenschap' en - vaak onbewust - vooruitgangsgeloof en -optimisme is in ieder geval heel zichtbaar bij Landauer en lijkt mij uiterst actueel. Zeker nu de rampen die het vastkoppelen in Rusland en elders veroorzaakt heeft de hele socialistische idee in een diepe crisis heeft gestort. Wordt het niet tijd het hele vooruitgangsdenken als een reactionaire categorie te gaan zien, waarmee allerlei misdaden zijn goedgekeurd?

Wat blijft bij Landauer is de hoop, de hoop op het volk. Hier ligt ook de tragiek van Landauers leven. Hij stond altijd met zijn opvattingen geïsoleerd, zowel gedurende de bijna dertig jaar van zijn politiek-culturele werkzaamheden als gedurende de revolutiemaanden in 1918-1919. Maar kan het anarchisme buiten de hoop?

Ruud Uittenhout eindigde zijn beschouwing over Landauer in de *Anarchief*-reeks als volgt: "Algemeen gesproken hebben Landauers ideeën de grote verdienste (gehad), dat er op ondogmatische wijze - zelfs voor anarchistische begrippen - gestalte werd gegeven aan vrijheid en gelijkheid, een sterk vergeestelijkt anarchisme, dat echter zo rijk, zo gevarieerd en zo moeilijk toegankelijk was, dat alleen linksgerichte intellectuelen er niet in verdwaalden".

Ik kan dat onderschrijven. Maar wat zijn 'linksgerichte intellectuelen'? Een linksgerichte intellectueel is mijns inziens iemand die probeert iets van de geest van Landauer aan zijn medemensen over te brengen. En daarmee blijft Landauer een erflater van het hedendaagse anarchisme.

ANARCHISCHE GEDACHTEN OVER ANARCHISME

Gustav Landauer

Gustav Landauer schreef dit op 26 oktober 1901 in het tijdschrift Die Zukunft *verschenen artikel naar aanleiding van de eerder dat jaar gepleegde moordaanslag op de Amerikaanse president Mac Kinley. Een aantal minder belangrijk geachte uitweidingen is weggelaten.*

Ik moet denken aan een uitspraak van de Engelse anarchist Mowbray op het Internationale Socialistische Congres in Zurich in 1893 naar aanleiding van de vraag of de anarchisten aan het congres mochten deelnemen. Na stormachtige debatten was een resolutie aangenomen volgens welke het congres alleen toegankelijk was voor mensen die voor 'politieke actie' waren. Daarmee leken wij anarchisten van deelname uitgesloten, maar een pathetische opmerking van Mowbray deed de weegschaal nog een keer de andere kant uitslaan. Hij zei: de anarchisten zijn alleen tegen parlementaire wetgevende actie in staatsverband. Wat Brutus deed, riep hij uit, was een bij uitstek politieke actie. Wij zijn voor politieke actie en moeten dus toegelaten worden.

Deze uitspraak lijkt mij zeer geschikt om het vreemde verschijnsel te verklaren dat het bijna een anarchistisch dogma is geworden het doden van staatshoofden, als dat lukt, als iets anarchistisch te beschouwen, en dat verder inderdaad de plegers van aanslagen de laatste tien, twintig jaar bijna allemaal van anarchistische beginselen zijn uitgegaan. Een onbevooroordeeld toeschouwer zal deze combinatie inderdaad vreemd vinden want wat heeft het doden van mensen te maken met anarchisme, deze leer van een nastrevenswaardige samenleving zonder staat en zonder dwang, met een beweging tegen staat en gelegaliseerd geweld? Helemaal niets. Maar de anarchisten zien in dat het niet genoeg is te onderwijzen en te verkondigen: maatschappelijke nieuwbouw is onmogelijk doordat het geweld van de machthebbers in de weg staat; die anarchisten concluderen derhalve dat er naast propaganda in woord en geschrift en naast bouwen ook vernietiging moet plaatsvinden; om alle muren omver te halen, daarvoor zijn zij te zwak; daarom willen zij tenminste propaganda maken voor daden en door daden propaganda bedrijven; de politieke partijen bedrijven positieve politieke actie; daarom moeten de anarchisten individueel positieve anti-politiek, dat wil zeggen negatieve politiek bedrijven. Uit deze redenering is de politieke actie van de anarchisten, de propaganda van de daad, het individuele terrorisme, te verklaren.

Ik aarzel niet om onomwonden te zeggen - en ik weet dat mijn woorden mij nergens in dank zullen worden afgenomen - : De anarchistische aanslagenpolitiek komt ten dele voort uit het streven van een kleine groep evenveel te doen als de grote partijen. Zij willen naam

maken. Wij bedrijven ook politiek, zeggen ze, wij kijken niet werkeloos toe, er moet rekening met ons worden gehouden. Mij zijn de anarchisten niet anarchisch genoeg; zij vormen nog steeds een politieke partij, bedrijven zelfs een heel primitieve hervormingspolitiek; het doden van mensen heeft altijd al deel uitgemaakt van naïeve pogingen van primitieve geesten om verbeteringen tot stand te brengen, en de Brutus van Mowbray was een kortzichtige reformistische politicus. Als de Amerikaanse machthebbers nu zonder acht te slaan op rechten en wetten een paar anarchisten lieten ophangen die met de hele zaak niets te maken hebben, handelden zij even anarchistisch als de eerste de beste pleger van een aanslag, en misschien ook uit idealisme, evenals de aanslagpleger. Want alleen dogmatici kunnen willen ontkennen dat er vurige en oprechte staatsidealisten zijn. Het valt niet te ontkennen dat de anarchisten in meerderheid dogmatisch zijn; zij zullen roepen dat ik, die me ook nu nog het recht toeken mijn wereldbeschouwing anarchistisch te noemen, zomaar mijn eigen waarheid verkondig; zij zijn ook opportunisten en zullen vinden dat je juist op dit tijdstip dit soort dingen niet moet zeggen. Ik vind echter dat het op dit tijdstip juist moet.

Het is kennelijk ook een anarchistisch dogma om zoiets te zeggen als: dagelijks sterven zo en zo veel arbeiders, zo en zo veel soldaten, zo en zo veel tbc-patienten aan de verrotte toestanden waarin wij te leven hebben. Waarvoor al die drukte? Mac Kinley is toch niets meer dan die mensen. Pardon! Wat dat betreft zal ik mijn anarchisten ook wel te anarchisch zijn: de dood van Mac Kinley heeft mij meer, veel meer geschokt dan de dood van een dakdekker die door een slecht gemaakte steiger van het dak is gevallen. Dat is ouderwets, dat geef ik graag toe, maar als een almachtig schijnend, onschuldig, zich van geen kwaad bewust iemand door een medemens die hij de hand wil schudden, wordt doodgeschoten, als dan millioenen hun ogen op zijn sterfbed richten, dan gaat daar voor mij een tragiek vanuit die deze misschien alleen maar middelmatige, niet al te goede persoon glans verleent. Ik voeg hier echter graag aan toe dat ook de pleger van de aanslag mij meer aan het hart gaat dan de arme drommel die de steiger slecht getimmerd heeft. Het is nogal wat als iemand zo weinig aan het leven hecht.

Het is niet mijn bedoeling hier dieper op de psychologie van moderne aanslagplegers in te gaan. Ze zijn misschien minder als held of als martelaar te beschouwen dan als een nieuw soort zelfmoordenaar. Voor iemand die in niets anders gelooft dan in dit leven en door dit leven bitter teleurgesteld is, die vol koude haat tegenover de omstandigheden staat die hem te gronde hebben gericht en voor hem ondraaglijk zijn, kan het demonisch verleidelijk zijn nog even zo'n hooggeplaatste mee te nemen en zich via de rechtbank voor de ogen van de wereld demonstratief om het leven te brengen. En minstens zo verleidelijk is de in steeds andere variaties in de anarchistische literatuur terugkomende gedachte tegenover het autoritaire geweld het vrije geweld, de individuele rebellie te stellen.

Dat is het fundamentele misverstand dat ik lang genoeg met de revolutionaire anarchisten heb gedeeld: het ideaal van de geweldloosheid met geweld te kunnen bereiken. Zij verzetten zich hef-

tig tegen de 'revolutionaire dictatuur' die Marx en Engels in hun Communistisch Manifest voorspelden als een korte overgangsfase na de grote revolutie. Dat is zelfbedrog; ieder geweld is dictatuur voorzover de massa's het niet vrijwillig aanvaarden en goedkeuren. In dit geval is er sprake van autoritair geweld. Ieder geweld is despotisch of autoritair.

De anarchisten zouden moeten inzien dat een doel alleen bereikbaar is met middelen die al de kleur van het doel hebben. Anarchie heerst waar anarchisten zijn, echte anarchisten, mensen die geen geweld meer gebruiken. (...)

De anarchisten zullen daar tegenin brengen: Als wij geweldloos zijn, laten wij ons naar believen beroven en onderdrukken, dan zijn wij geen vrije mensen maar slaven. Wij willen geen individuele geweldloosheid maar een geweldloze toestand; wij willen anarchie maar eerst willen we terugkrijgen of terugpakken wat ons afgenomen of onthouden wordt. Dat is weer zo'n fundamenteel misverstand: dat anarchie iets is dat je de wereld kunt of moet geven, dat anarchie iets voor de hele mensheid is, dat eerst de grote afrekening komt en daarna het Duizendjarig Rijk. Wie de wereld vrijheid wil brengen, vrijheid volgens zijn eigen opvatting, is een despoot, geen anarchist. Anarchie wordt nooit een massa-aangelegenheid, de wereld wordt nooit anarchistisch door een invasie of een gewapende opstand. En het ideaal van het federalistische socialisme wordt ook niet bereikt door af te wachten tot het reeds vergaarde kapitaal en de grond in handen van het volk komen. Anarchie is niet iets van de toekomst maar van nu, niet een kwestie van eisen maar van leven. Het is geen kwestie van nationaliseren van verworvenheden uit het verleden maar van een nieuw volk, dat klein begint en met kolonies midden tussen de andere volken hier en daar nieuwe gemeenschappen vormt. Het gaat tenslotte niet om klassestrijd van bezitlozen tegen bezittenden maar om het zich uit de massa's losmaken van vrije, innerlijk stabiele en zichzelf in de hand houdende naturen die zich in nieuwe structuren verenigen. De oude tegenstellingen tussen afbreken en opbouwen beginnen hun betekenis te verliezen: het gaat erom vormen te scheppen die er nog niet eerder waren. (...)

Het zou een misverstand zijn te denken dat ik quietisme of berusting predik en niet actie voeren en op de buitenwereld inwerken. Beslist niet! Laat mensen zich verenigen, zich inzetten voor gemeentesocialisme, voor verbruikers- en woningbouwcooperaties; laat ze openbare tuinen en bibliotheken opzetten, de stad verlaten, het land bewerken, eenvoudig leven om ruimte te winnen voor de weelde van de geest, organiseren, voorlichting geven, zich inzetten voor nieuwe scholen en proberen de kinderen te veroveren; maar het blijft allemaal vernieuwen van dingen die er al waren, als het niet in een nieuwe geest en vanuit terugveroverd binnenland gebeurt. (...)

Wat de anarchisten als ideale samenleving afschilderen, is veel te verstandig en veel te veel met het al bestaande verbonden om te kunnen en mogen verwachten dat het ooit werkelijkheid wordt. Alleen wie met onbekenden rekent, rekent juist. Want het leven en de eigenlijke mens in ons hebben geen naam en zijn onbekend. Geen oorlog en geen moorden meer maar wedergeboorte.

(Vertaling: Bas Moreel)

GUSTAV LANDAUER
Bibliografische informatie

In Duitsland is de herinnering aan Landauer onder libertairen nooit verloren gegaan. Rond 1950 verscheen het mooie tijdschrift *Die freie Gesellschaft* dat in de geest van Landauer streefde naar maatschappijkritiek en naar een vrijheidslievend socialisme. Men kan het vergelijken met *De AS, Perspectief* en zoveel andere hedendaagse bladen. Het tijdschrift gaf een kleine publikatie uit: *Gustav Landauer. Worte der Würdigung.* Rudolf Rocker, Helmut Rüdiger en Diego Abad de Santillán leverden bijdragen. Het blad *Akratie* dat Heinrich Koechlin van 1973 tot 1983 in Basel publiceerde, was eveneens sterk door Landauer geïnspireerd. *Graswurzel revolution* kwam in mei 1994 met een Landauer-nummer uit.

Van betekenis zijn de herdrukken en reprints die anarchistische uitgeverijen publiceerden. Speciaal te noemen is de libertaire uitgeverij Büchse der Pandora in Wetzlar. Deze heeft eind zeventiger jaren een mooie reeks van werken van Landauer gepubliceerd: *Entstaatlichung, Beginnen, Der werdende Mensch, Meister Eckhart Mystische Schriften, Der Totesprediger, Skepsis und Mystik* en *Aufruf zum Sozialismus. Die Revolution* werd door Karin Kramer Verlag in Berlijn heruitgegeven (vijfde druk 1977). Eerder verscheen bij Kramer: Ulrich Linse, *Gustav Landauer und die Revolutionszeit 1918-1919,* 1974, 298 p. Deze publikatie bevat al Landauers redevoeringen, geschriften en proclamaties uit deze revolutietijd. Libertad Verlag publiceerde in 1978 een nummer (12) over Landauer in de serie 'anarchistische texte' en Trotzdem Verlag gaf een bibliografie van Landauer uit, samengesteld door Siegbert Wolf, die Cees Bronsveld elders in dit nummer bespreekt.

Al enkele decennia zijn er plannen tot publikatie in Duitsland van een wetenschappelijke werkuitgave van verzamelde werken van Landauer. Het is er nog steeds niet van gekomen. Wel verscheen in 1994 *Gustav Landauer - Fritz Mauthner Briefwechsel 1880-1919,* München, 562 p. bezorgd door Hanna Delf. Een mooi verzorgde uitgave van de circa 600 brieven met het gebruikelijke wetenschappelijke apparaat, voetnoten en register.

Een mooie uitgave van *Aufruf zum Sozialismus* verscheen in 1967 met een lange (42 p.) en interesante inleiding van Heinz-Joachim Heydoorn in de reeks Politische Texte van Europäische Verlag Anstalt, Frankfurt/M en Europa Verlag Wien. Al in 1962 was er een herdruk verschenen van *Shakespeare. Dargestellt in Vorträgen.* Een reprint van de derde *Sozialist* (1909-1915) verscheen in 1980 bij Topos Verlag in Vaduz, Liechtenstein, met een inleiding van Andreas Seiverth.

Bloemlezingen zijn er van onder anderen Heinz-Joachim Heydoorn, *Zwang und Befreiung,* Köln 1968, Ruth Link-Salinger (Hyman), *Erkenntniss und Befreiung,* Frankfurt/M 1976, *Signatur: g.l. Gustav Landauer im 'Sozialist' (1892-1899),* Frankfurt/M 1986 en Siegbert Wolf, *Auch die Vergangenheit ist Zukunft,* Frankfurt 1989. Eind vorig jaar ver-

scheen in München (als de datum gehaald is): Rolf Kauffeld und Michael Matzigkeit. *Gustav Landauer Geist und Zeit. Kulturkritische Schriften.*

Volledige biografieën van Landauer zijn in Duitsland schaars gebleven. Het boek van W. Kalz, *Gustav Landauer: Kultursozialist und Anarchist* uit 1969, dat ik tot mijn schande niet ken, is de enige Duitse studie van enige omvang over hem. Wel verscheen in 1988 in Hamburg van Siegbert Wolf, *Gustav Landauer zur Einführung*. Een boekje van 137 p. in dezelfde filosofen-reeks waarin oud-redacteur van de *AS* Wim van Dooren over Bakoenin schreef. Het is inderdaad een inleiding, maar geen slechte.

In de VS is meer op Landauer gestudeerd, hetgeen resulteerde in drie boeken en een aantal ongepubliceerde dissertaties. Gepubliceerd zijn: Charles B. Maurer, *Call to Revolution. The Mystical Anarchism of Gustav Landauer*, Detroit 1971, 218 p.; Eugene Lunn, *Prophet of Community. The Romantic Socialism of Gustav Landauer*, Berkeley 1973, 434 p.; Ruth Link-Salinger (Hyman), *Gustav Landauer. Philosopher of Utopia*, Indianapolis 1977, 171 p. De laatste auteur is zeer in de joodse connectie van Landauer geïnteresseerd; overigens geven de ondertitels de invalshoek van de schrijvers enigszins weer. Persoonlijk vind ik Lunns boek de meest geslaagde biografie.

Een mooie tweedelige Franse dissertatie (aanwezig op het IISG) van Henri-Claude Martinet, *Gustav Landauer. Sa Vie - son Oeuvre*, Paris 1978, is helaas nooit in druk verschenen. Een Duitse deelstudie is Bernhard Braun, *Die Utopie des Geistes. Zur Funktion der Utopie in der politischen Theorie Gustavs Landauers*, Idstein 1991, 231 p., een studie die ik als 'typisch Duits' zou willen karakteriseren.

Dan zijn er werken over onderwerpen waarin Landauer functioneert. Max Nettlau, *Geschichte der Anarchie* werd al meerdere malen genoemd in deze *AS*. Voor Landauers plaats in het anarchistische denken is Nettlau van veel belang. Zijn plaats in de Duitse beweging vind je in Ulrich Linse's universitaire studie *Organisierter Anarchismus im Deutschen Kaiserreich van 1871*, Berlin 1969, 410 p. Over de Forte Kreis bestaat een boek van Christine Holste, *Der Forte Kreis (1910-1915). Rekonstruktion eines utopischen Versuchs*, Stuttgart 1992. Een prachtig en documentair boek over de Radenrepubliek in München is Hansjörg Viesel, *Literaten an der Wand. Die Münchener Räterepublik und die Schriftsteller*, Frankfurt/M 1980. Landauer en de bohème in Berlijn worden behandeld in G Cepl-Kauffmann en R. Kauffeldt, *Berlin-Friedrichshagen. Literaturhauptstadt un die Jahrhundertwende*, München 1995. Over zijn theateractiviteiten vind men het een en ander in Michael Matzigkeit, *Literatur im Aufbruch. Schriftsteller und Theater in Düsseldorf zwischen 1900 - 1933*, Düsseldorf 1990.

Matzigkeit stelde ook de prachtige en mooi geïllustreerde catalogus van 350 p. samen - *"...die beste Sensation ist das Ewige..."*, Düsseldorf 1995 - bij de tentoonstelling over Landauer die vorig jaar in die stad werd gehouden, in maart van dit jaar in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en daarna nog in Milaan, Jeruzalem, Berlijn en elders te zien zal zijn, en waarop de figuur van Landauer veelzijdig belicht wordt. (RdJ)

REACTIES EN DISCUSSIES

ANARCHISME EN SOCIAALDEMOCRATIE

In 'de bladen' woedt een discussie over de sociaaldemocratie. Zo stelde Rudolf de Jong in het Belgisch anarchistische tijdschrift *Perspectief* (1995, nr. 40) de vraag: 'Moeten anarchisten de sociaaldemocratie tegen de sociaaldemocraten verdedigen?'. Dat kan het geval zijn waar sociaaldemocraten door hun belustheid op regeren zo wat alles verkwanselen waarvoor zij óók hebben te staan. Ik zal dat laatste hierna aangeven.

Naast het artikel van Rudolf de Jong verscheen onlangs de brochure van Ton Geurtsen, *Het einde van de sociaaldemocratie. Over verloren illusies en discussie-armoede* (Rode Emma, Amsterdam 1995). Het nieuwe Belgische tijdschrift *VerZ* besteedde in het eerste nummer (1996) eveneens aandacht aan dit onderwerp, gelet op de bijdrage van Alain Bihr, 'Autonomie als springplank'.

Ik pak hier een van draden in die discussie op en wel die van de uitgangspunten-discussie van sociaaldemocraten zelf. Daarbij vraag ik mij af of hedendaagse anarchisten iets van die uitgangspunten voor verdere reflexie herkennen. Is dat het geval, dan kan er in dat opzicht sprake zijn van verdediging van de sociaaldemocratie tegen de huidige sociaaldemocraten - althans een aantal van hen.

Wanneer iets duidelijk is geworden in de laatste jaren, dan is het wel dat de tegenwoordige maatschappij aan grote groepen van haar leden geen bestaanszekerheid biedt. Deze observatie past het heden, hoewel hij reeds vóór de Tweede Wereldoorlog is geformuleerd. Het is een observatie van sociaaldemocratische huize. De brochure waarin ze is gepubliceerd, leert nog meer: *De omvang van de werkloosheid is de maat voor de bestaanszekerheid van de arbeidersklasse* (geciteerd: H. Vos, *Het plan van arbeid*). Alleen het gebruik van het begrip *arbeidersklasse* maakt duidelijk dat de tekst niet door een hedendaagse sociaaldemocraat kan zijn geformuleerd. Want geen enkele hedendaagse sociaaldemocraat is ervan te verdenken zo'n begrip te hanteren.

In de tijd van Vos wisten sociaaldemocraten nog hoe de maatschappelijke verhoudingen in elkaar staken. Vos schreef zelf nog dat we de maatschappij-inrichting, waarin de particuliere eigendom van de produktiemiddelen bestaat èn de particuliere beschikkingsmacht daarover, een kapitalistische noemen. Enkele jaren voor Vos had een andere sociaaldemocraat, Wiardi Beckman, ten behoeve van het begrijpen van het beginselprogramma van de SDAP ook een brochure geschreven. De Wiardi Beckman Stichting - waarvan hedendaagse sociaaldemocraten onlangs genoeglijk het zoveeljarig bestaan vierden - bestond toen nog niet. De brochure van Wiardi Beckman kwam daarom uit bij een organisatie met de veelzeggende naam: het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Een veelzeggende naam, want mogen we anderen geloven, dan bestaan er geen arbeiders meer (iedereen is 'medewerker') en voor zover ze nog wel bestaan, zijn ze ontwikkeld.

Wiardi Beckman geeft in de genoemde brochure de kern van het SDAP-beginselprogramma weer: Het bestaan van het kapitalisme laat twee klassen tegenover elkaar staan, de bezitters van de produktiemiddelen en de niet-bezitters. De laatste zijn gedwongen om hun arbeidskracht aan de bezitters te verkopen. De duurzame belangentegenstelling tussen die twee klassen leidt tot de klassenstrijd. Hoe het dan verder moet, legt Wiardi Beckman ook in zijn brochure uit. Hij bouwde hem namelijk op als een syllabus die voor scholingsdoeleinden kon worden gebruikt (een en ander over drie avonden verspreid).

Vervolgens moet niet worden gedacht dat de oude sociaaldemocraten niet wisten hoe het met de staat zat. De Franse sociaaldemocratische voorman Jean Jaurès schreef daar in de jaren twintig het volgende over: "De tegenwoordige staat is niet alleen voos door het militarisme, hij is ook overbelast door het beambtendom". *Tegenwoordig*, ja in het jaar 1922 dus! Toen hadden de sociaaldemocra-

ten het goed door. En de Nederlandse sociaaldemocraten konden het weten, want ik citeer Jaurès uit het proefschrift van één van hun voormannen, M. van der Goes van Naters, *Het staatsbeeld der sociaaldemocratie* (Amsterdam 1930).

Is het niet sterk gedateerd om heden ten dage nog over bezitters en niet-bezitters van produktiemiddelen te spreken? Wel, laten we dan de woordkeus van een moderne Duitse rechtssocioloog, N. Luhmann, kiezen. Met betrekking tot de bepaling van de eigendomsfunctie zei hij dat "door eigendom alle economisch relevante communicatieprocessen onder het eenduidig onderscheid van hebben of niet-hebben geplaatst worden" (N.Luhmann, *Rechtssystem und Rechtsdogmatik*, Stuttgart 1974, p. 62). Mijn observaties leren me dat een kleine kwart eeuw nadien de bedoelde communicatieprocessen nog onder hetzelfde eenduidige onderscheid kunnen worden geplaatst.

Voor anarchisten mag dit alles verre van spectaculair klinken, een en ander geeft wel aan dat de sociaaldemocratie van toen en nu niets meer met elkaar van doen hebben. Als anarchisten dan de sociaaldemocratie tegen sociaaldemocraten zouden moeten verdedigen, dan kan het er om gaan de huidige sociaaldemocratische Kokken met hun historisch-ideologische achtergrond te confronteren. Dat ga ik hier niet doen, dat doen anderen maar. Waar het wel om gaat, is enig zicht te geven op de positie van het anarchistisch denken zoals dat is voor te staan tegen de achtergrond van het sociaaldemocratisch denken, zoals hiervoor weergegeven.

In een maatschappij die op anarchistische leest is geschoeid, is aan te nemen dat de tegenstelling tussen bezitters van de produktiemiddelen en niet-bezitters zal zijn opgeheven. Dat wil niet zeggen dat die anarchistische maatschappij probleem-vrij is en dat die geen enkele tegenstelling meer kent of zonder 'bestuur' zal of kan (voort-)bestaan. Bedacht moet worden dat anarchisme niet betekent 'zonder regering' maar zonder *opgelegde* regering, althans voor zover het over sociaal-anarchisme gaat. Er zullen dus bestuurs- en beheerstaken te vervullen zijn.

De bestuurstaken zullen vooral met het beleid te maken hebben. Daarbij is onder meer de vraag aan de orde wat er zal worden geproduceerd of wat juist niet. De beheerstaken betrekken zich op de uitvoering van dat beleid. Beide soorten taken zullen een democratische legitimatie behoeven. De discussie zal zijn welk type van democratische legitimatie wenselijk of voor de hand liggend is (direct?, getrapt?). Hoe wordt de democratische legitimatie georganiseerd en waarover strekt ze zich uit? Een anarchistisch antwoord op die vragen zal luiden dat de democratische legitimatie een directe moet zijn en dat ze zich uitstrekt over de doorslaggevende produktiebeslissingen.

Als er besloten wordt dat er bij voorbeeld vliegtuigen kunnen worden gebouwd, dan zal het produceren zelf in een vorm van arbeiderszelfbestuur plaatsvinden. Enerzijds is daarmee de private eigendom van de produktiemiddelen afgeschaft, want de produktiebeslissing is een politieke beslissing geworden. Anderzijds is door het arbeiderszelfbestuur een economische democratie ingevoerd. Dat dit allemaal sneller is gezegd dan gedaan, moge duidelijk zijn. De organisatiestructuur voor de politieke zowel als de economische democratie volgt een van onderop model. Daarbij moet wel worden bedacht dat keuzen voor bepaalde beslissingen dwingen tot de ontwikkeling van grotere bestuurseenheden dan de enkele commune of gemeente.

De taal die tot nu toe is gebruikt, stamt uit een bepaalde context, te weten die van een politiek-ideologische. Die taal is gedateerd, maar de problematiek die er achter schuil gaat, is dat niet. Een voorbeeld dat dit goed weergeeft, is de reactie van werkgeverszijde op de afschaffing van de Ziektewet. De lopende metaal-CAO schrijft de aanvulling van de uitkering uit de Ziektewet tot het volledige loon voor. Door de afschaffing van de Ziektewet zou ook de verplichting tot aanvulling wegvallen. Dat kan alleen bedacht

worden in een kring die erop uit is te demonstreren hoe de verhoudingen ook al weer liggen: de werkgeversklasse die de arbeidsverhoudingen dicteert - onder voorbijgaan aan de noden die daardoor bij de gedupeerden zullen ontstaan. Dat is toch hun zorg, om 'zelfredzaam' te zijn? Een werkgever kan alleen oog hebben voor het drukken van de kosten ten behoeve van het vergroten van de winst. Winst-maken is en blijft de motor van 'het systeem'. De onder/bovenschikkingsrelatie is en blijft het kenmerk van de verhouding tussen werkgever en arbeider. In het geschetste geval moest de rechter er aan te pas komen om de werkgevers weer tot de orde te roepen.

Kortom, de terminologie die voor de observaties van het verleden werd gebruikt kan dan gedateerd zijn, de onderliggende verhoudingen zijn *niet* fundamenteel gewijzigd. Door andere woorden te gebruiken of er andere namen aan te hechten heeft zich alleen een nominalistische (nomen = woord, naam) verandering voorgedaan; de problematiek zelf is niet veranderd. Ik zou mij bijvoorbeeld van de taal uit een staatkundige context kinnen bedienen. Want hebben we het in de kern niet over beschikkingsmacht en over de vraag hoe die te verdelen is? Het laat zich raden dat anarchisten zullen kiezen voor een zover mogelijk doorgevoerde spreiding en beperking van bevoegdheden om te beschikken in zaken van publiek belang. Het betreft een onderwerp, spreiding en beperking van overheidsbevoegdheden, waarop staatsrechtjuristen hun tanden stuk bijten.

Dit brengt mij terug tot het discussiepunt dat ook aan de orde was, de produktievraag. Hoe men het ook wendt of keert, als er wordt gekozen voor het laten vliegen van vliegtuigen of voor het laten rijden van een hoge-snelheidstrein, dan brengt dit beslissingen met zich die het bestuursniveau van een enkele gemeente overstijgen. Dat kan tot concentratie van beschikkingsmacht leidden. Immers alleen al de totale kosten van dergelijke projecten zijn niet voor één gemeente op te brengen. Die projecten zullen de steun behoeven van niet alleen veel gemeenten, maar ook van vele landsdelen. Het is natuurlijk mogelijk om als anarchist te zeggen: maar ik wil helemaal niet dat er vliegtuigen en hoge snelheidstreinen worden geproduceerd - en dus hoef ik me ook niet bezig te houden met het laten vliegen en rijden van die vervoermiddelen. Zo'n gedachte is gemakkelijk los te laten op de afwijzing om tanks en ander oorlogstuig te vervaardigen, omdat zo'n standpunt door een ééndimensionale, namelijk antimilitaristische, grondgedachte kan zijn ingegeven.

Daarentegen zal het verzet tegen het produceren van een hoge-snelheidstrein en daarmee het verzet tegen het aanleggen van de benodigde infrastructuur, ingewikkelder liggen. De behoefte aan een bepaalde technische infrastructuur hangt bij voorbeeld samen met hoe en op welke plekken mensen wonen en werken. In anarchistische kring zijn daar uiteenlopende ideeën over ontwikkeld, zoals in de jaren vijftig door Paul en Percival Goodman (zie hun *Communitas, Means and livelihood and ways of life*, New York 1960) en in het heden door Murray Bookchin. Naar de mate waarin wel of niet, of meer of minder, en dus hoe met ecologische overwegingen rekening wordt gehouden, zullen de keuzen voor een bepaalde technische infrastructuur wisselen.

Al de besproken zaken kunnen voor anarchisten als toetssteen voor het denken en handelen gelden. De ene anarchist kiest er daarbij voor - mede in het licht van de vorenbedoelde gelding - om als horzel in 'het systeem' te zitten. Daarmee zit hij of zij om een geheel andere reden in het systeem dan vele huidige sociaaldemocraten. Voor de laatsten is regeren een doel op zich geworden, zoals ook Rudolf de Jong betoogde in zijn eerder genoemde bijdrage. De andere anarchist houdt zich, al dan niet met een vies gezicht, verre van activiteiten binnen 'het systeem'.

Het is mijn overtuiging dat er omtrent de eerste of de tweede houding geen 'de beste keuze' bestaat. Een ieder moet doen wat hem

of haar op enig moment het beste past - wat niet wegneemt dat er wederzijds stevig over de keuzen kan worden gediscussieerd.
Thom Holterman

BOOKCHINS FILIPPICA

Er zijn op zijn minst twee redenen denkbaar om stukken die 'elders' verschenen zijn, ook in dit tijdschrift - zo nodig vertaald - te publiceren. Het kan om een stuk gaan dat een belangrijke bijdrage vormt aan deze of gene discussie, het kan ook een stuk zijn dat blijkt geeft van zo'n bepaalde manier van denken dat het alleen al daarom aandacht in de AS verdient.

Het vertaalde artikel van Bookchin in *De AS 112* valt wat mij betreft vooral in de laatste categorie. Wat niet wegneemt dat een weerwoord op dit van-dik-hout-zaagt-men-anarcho-fundamentalistisch-plankjes-stuk noodzakelijk is. Het anarchisme is meer dan een bookchinisme, is rijker dan 'Kropotkin in het zoveelste jasje'.[1]

Vooraf zij opgemerkt dat Bookchin ook wat mij betreft een belangrijke bijdrage aan een hedendaags anarchisme geleverd heeft - ik doel dan uiteraard vooral op zijn baanbrekende werk op het terrein van de sociale ecologie.

Zijn filippica tegen het postmodernisme en andere relativistische stromingen in het hedendaagse denken is echter beneden alle peil. Geargumenteerd wordt er door Bookchin namelijk nauwelijks, verdacht gemaakt des te meer. Een effect dat overigens nog versterkt zal zijn doordat vertaler Bas Moreel zich genoodzaakt zag Bookchins noten te schrappen. Bovendien is het feit dat Bookchin zijn artikel nadrukkelijk als een '*Outline* for a criticism of modern relativism' beschouwde, in de vertaling gesneuveld: wellicht dat Bookchin met het onderstrepen van het schetsmatige van zijn artikel wilde aangeven dat hij ook wel besefte dat het in zijn huidige vorm op cruciale momenten de noodzakelijke argumentatie (nog) ontbeert.

Ter 'verdediging' van Bookchin is verder nog te wijzen op het feit dat 'het' relativistische denken in de Verenigde Staten op menige universiteit de dominante stroming geworden is, terwijl dit in Nederland absoluut niet het geval is.

Overigens wijst Eduard van de Bilt in een recent artikel over het reilen en zeilen van de Amerikaanse academische geschiedschrijving[2] er op dat de bloei van het relativisme niet *veroorzaakt* werd door het, in de VS inderdaad invloedrijke, denken van figuren als Foucault en Derrida, maar dat dit veeleer bestaande - wie weet zelfs wel 'traditioneel-Amerikaanse' - tendensen versterkte.[3] Voor de andere sociale wetenschappen en de filosofie zal vermoedelijk iets dergelijks gelden.

Toch was ook de AS-redactie - lees: Hans Ramaer en Bas Moreel - van mening, aldus een 'redactionele' noot, dat Bookchin 'nogal eens doorschiet'. Helaas ontbrak ook in deze noot elk argument...

Hoe het ook zij: op zichzelf is er uiteraard niets tegen het door Bookchin bepleite universalisme. Het kan op zich geen kwaad dat er mensen zijn die Geschiedenis, Beschaving en Vooruitgang nog met hoofdletters schrijven - een neo-hegeliaanse trekje van de auteur dat in de vertaling trouwens ook al kwam te vervallen. Het fundamentele probleem met universalistische standpunten is echter wel dat zij doorgaans geen andere posities naast zich dulden. En dat lijkt mij niet alleen in strijd met het libertaire, tolerante erfgoed van het anarchisme, het laat zich, mij dunkt, zelfs moeilijk rijmen met de door Bookchin bepleite ecologische diversificatie. 'Het' relativisme daarentegen kan naar mijn stellige overtuiging wel recht doen aan uiteenlopende gemeenschappen met verschillende culturen, opvattingen, etc..

Bookchin maakt - zeer ten onrechte - ook weinig onderscheid tussen de vele vormen van relativisme:[4] hij gooit zijn tegenstanders domweg allemaal op één hoop. De enige nuance zit hem in de uiteenlopende doch natuurlijk steevast negatieve kwalificaties die deze 'foute' denkers in de schoenen geschoven krijgen. Zo wordt Feyerabend 'een cynicus' genoemd en krijgen Horkheimer en

Adorno het predicaat 'irrationeel'.
Om één van deze (dis)kwalificaties nader te beschouwen:[5] Was Feyerabend een cynicus? En zo ja, doet dat iets af aan het belang van zijn werk? Dat laatste lijkt mij niet het geval waardoor het antwoord op de eerste vraag niet eens meer zo ter zake doet. En bovendien: voor zover Feyerabend een cynicus was, dan heeft hij deze 'handicap' toch uiterst vruchtbaar gemaakt - bijvoorbeeld bij zijn ontmaskering van de wetenschap(sfilosofie) in het algemeen en de holle bolle pretenties van zijn vroegere (anti-hegeliaanse!) leermeester Sir Karl Popper in het bijzonder?
Bookchin wil de hoop op betere tijden niet verliezen en die moet hij vooral niet opgeven. Maar als Bookchin zich beroept op Ernst Bloch vanwege diens 'Prinzip Hoffnung', citeert Feyerabend Bloch met instemming omdat Feyerabend, met Bloch, van mening is dat "de filosofie is van fakkeldrager van de wetenschap verworden is tot haar slippendrager".[6] Wat Bloch betreft is het dan ook niet zonder belang er op te wijzen dat hij 'de hoop' ook in religieuze bewegingen belichaamd zag![7] Bookchins exclusieve, letterlijk uitsluitende, denken draagt daarentegen voor alles munitie aan om dergelijke bewegingen te vuur en te zwaard bestrijden, zo moet gevreesd worden. Kon John Clark in 1983 Bookchin nog prijzen omdat zijn studie *The ecology of freedom* een uitweg bood uit het toen dominante en verstikkende 'scientism', daar lijkt thans weinig reden meer voor.[8]
Wat dat betreft is de Noorse filosoof Arne Naess, één van de 'deep ecologists' waar Bookchin zich sinds jaar en dag tegen afzet, vele malen toleranter. Hij stelde namelijk de vraag of Feyerabend after all niet gewoon als een 'groene held' beschouwd zou moeten worden - een vraag die hij min of meer positief beantwoordde.[9]
Maar goed, voor Bookchin was dit misschien alleen al reden genoeg om zich tegen Feyerabend af te zetten!
Of zou ik Bookchin, wat Feyerabend betreft, 'gewoon' helemaal verkeerd begrepen hebben? Doelde Bookchin met zijn typering van Feyerabend als cynicus misschien op één of andere verwantschap tussen Feyerabend en de Griekse (later ook Romeinse) filosofische sekte der Cynici? Niets dat er bij Bookchin op wijst, maar toch.... Ik sla mijn encyclopedie (GWPE, 7e druk, 1968, p. 415) open bij het lemma van 'de eerste echte Cynicus', Diogenes van Sinope (ca. 400- ca. 324 v.o.j.) en ik lees daar onder meer dat deze Diogenes van de superioriteit van de Griekse cultuur boven die van de 'barbaren' (en de dieren!) geenszins overtuigd was en dat hij van mening was dat individuen zich moeten losmaken van conventie en heersende cultuur en dat zij genoegen moeten nemen met een dierlijk bestaansminimum. Welnu, van ascese of zoiets kan Feyerabend niet verdacht worden, maar voor het overige zijn de overeenkomsten treffend. Wat mij betreft schrijft Bookchin voortaan vooral de termen Cynicus en Cynisme met hoofdletters...
Cees Bronsveld

NOTEN

1. Aldus een rake typering van Bookchin door Bert Altena in een interview in *De Vrije*, 1989/8, p. 8.
2. Eduard v.d. Bilt, 'Verdacht verleden, Amerikaanse historici in de 20ste eeuw', in: *Spiegel Historiael*, 30 (1995):11-12 (nov./dec.), pp. 421-427.
3. "Klaagzangen over het politieke karakter van de huidige geschiedschrijving en haar relativistisch karakter doet gekunsteld aan en zijn een ontkenning van de traditie in de Amerikaanse geschiedschrijving en misschien wel van de aard van historische studies in het algemeen". V.d. Bilt, op. cit., p. 427.
4. Zie bijv. R. Harré en M. Krausz, *Varities of relativism*, Oxford 1996. Zij onderscheidden semantische, epistemologische, ontologische en morele vormen van relativisme.
5. De typering van Adorno en Horkheimer als 'irrationeel' is ronduit absurd. In hun *Dialektik der Aufklärung* (1947, Ned. vert. SUN Nijmegen 1987) trachtten zij de tot Auschwitz leidende

'ontsporing' van de Rede te verklaren. Hun inderdaad pessimistische diagnose was er echter niet een van uitzichtloosheid en hun boek heette dan ook niet 'De vernietiging van de Rede'. Zie bijvoorbeeld Jan Baars, *De mythe van de totale overheersing. Adorno, Horkheimer en de dialectiek van de vooruitgang*, Amsterdam 1987; vgl. B. Tromp 'Scherpzinnige ontmaskering' in: *Het Parool*, 2.1.1987.
6. Paul Feyerabend, *Killing time*, Chicago/London, 1995, p. 119.
7. Zie Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, met name het derde deel daarin, getiteld 'De kern der aarde als werkelijke exterritorialiteit', waarin Bloch onder meer de utopie de ware erfenis van de religies noemt. Vgl. Martin Plattel, *De rode en gouden toekomst. De avontuurlijke wijsbegeerte van Ernst Bloch*, Bilthoven 1976, in het bijzonder pp. 168 e.v..
8. John Clark, bespreking van Bookchins 'The ecology of freedom', in: *Telos* 57, Fall 1983, pp. 226-233, p. 233. Hans Ramaer deelde mij mee dat Bookchin dezer dagen ruzie heeft met Clark, iets dat mij nauwelijks verbaast. Bookchin lijkt sowieso moeilijk tegen kritiek te kunnen. In een komende aflevering van de AS hoop ik uitvoeriger op de libertaire Bookchin-kritiek in te gaan.
9. Arne Naess, 'Paul Feyerabend - a Green Hero?', in: G. Munévar (ed.), *Beyond reason. Essays on the philosophy of Paul Feyerabend*, Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 132, Dordrecht 1991, pp. 403-416. Naess citeert onder andere een brief van Feyerabend uit '68 waarin deze schreef: "I did not previously realize how far our philosophical views coincided and it was great pleasure for me that we are close allies", Naess, op. cit., n. 4, pp. 415-416. Feyerabend nam in augustus 1989 afstand van de 'too optimistic' omarming door Naess. Zie P. Feyerabend, 'Concluding unphilosophical conversation', in: G. Munévar, op. cit., pp. 487-527, p. 507.

BLADEREN 34

Het Humanistisch Verbond bestond half februari 50 jaar. 'Humanisten zijn nèt een kerk', zette een *Trouw*-correspondent boven zijn artikel over de feestelijke bijeenkomst naar aanleiding van dit heuglijke feit in Zwolle (*Trouw*, 19.2.1996). In dat artikel komt onder anderen UvH-hoogleraar Harry Kunneman aan het woord: "(...) Ook binnen het Humanistisch Verbond heb je fundamentalisten. Zij koesteren hun geloofswaarheden, ze zijn op zichzelf gericht en ze zijn vooral bezig met de continuïteit van de eigen organisatie". Kunneman is dan ook een van degenen die een tamelijk fundamentele discussie over de toekomst van het HV heeft aangezwengeld die onder meer in het tijdschrift *Rekenschap* gevoerd wordt. Vooral de plaats die de notie 'humanisme' binnen het Verbond zou moeten, of kunnen innemen, staat ter discussie (*Rekenschap*, nr. 42/2, info: Postbus 114, 3500 AC Utrecht). Inmiddels reageerden Rob Tielman (*Rekenschap* 42/3) en ex-HV-voorzitter Paul Cliteur (*Rekenschap* 42/3). Deze discussie heeft veel te maken met tolerantie, dat dan ook centraal stond in een mooi themanummer van *Rekenschap* (nr. 43/1, maart 1996). Een interessante bijdrage schreef de Gentse antropoloog Rik Pinxten: 'Meer en tegelijk minder. Tolerantie in een multiculturele wereld'.
Het zou wat mij betreft zéér toe te juichen zijn als het ook bij de Vrijdenkers tot een dergelijke discussie zou komen, maar daar blijkt qua tolerantie een 'wij willen godsdiensten niet verbieden' het maximaal haalbare (afgaande op een stuk van Jan Vis in het februari-nummer van *De Vrije Gedachte*).

'Groot verlanglijstje van de aarde' heet de brochure, geschreven door Rymke Wiersma, die *Bladeren* onlangs ontving. Het boekje biedt zo'n 60 pagina's alfabetisch gerangschikte 'hints, stellingen, vragen, omtrent ons doen en laten op deze planeet'. Onder het lemma 'anarchisme' lezen wij dat wij ons niet aan 'soortisme' mogen schuldig maken: 'de mens heerst niet over de andere dieren'. Maar er is meer: 'bromfietsen zijn geen fietsen', 'honger hoeft niet', 'snakken ook planten naar een vrij (bloempot- en kamerloos)

bestaan?' (en: 'neem eens geen bloemetje mee'!) en 'wie begint er een onderbroekenwerkplaats voor eenvoudige, niet-wulpse slipjes van onbespoten katoen?'. Al met al een sympathiek boekje dat soms (ongewild?) uiterst komisch is. De onontkoombare boodschap is nochtans duidelijk: 'Er valt noch heel wat te wensen, te doen - en misschien vooral te laten' (*f*6,-, info: Atalanta, postbus 24083, 3502 MB Utrecht).
Alternatief consumeren - 'consuminderen' dus - lijkt de wind in de zeilen te krijgen, als wij Bastiaan Bommeljé geloven mogen (*NRC* 8.2.1996). Er zou sprake zijn van een fundamentele verandering van het koopgedrag, reden voor Bommeljé om 'de culturele betekenis van een kopersstaking' in een paginagroot artikel in kaart te brengen.

In het literaire tijdschrift *De Gids* (febr. 1996) trof ik een interview met èn een artikel van techniekfilosoof Hans Achterhuis. Het een noch het ander is helaas opzienbarend te noemen: Achterhuis blijft hameren op het misverstand dat utopisch denken per definitie totalitair is.
In dit zelfde *Gids*-nummer een 'mijmering' van Roel van Duijn over 'De ondergang van het oude en de overlevingskansen van het nieuwe rijk' waarin hij op zoek gaat naar parallellen tussen de ineenstorting van het Romeinse rijk en datgene wat ons 'NAVO-Atlantis' - mijn term - te wachten staat. Zijn conclusie: "Mijmeren kan niet langer. Komen we er niet aan toe de morele binnenmaat van het wereldburgerschap te verbinden met de politieke buitenmaat (van) een mondiale gemeenschap? Dan spreken we elkaar weer in de ochtendschemer van de nieuwe middeleeuwen".
Over banden (!?) gesproken: 'Alternatief voor auto niet tram en bus maar fiets'. Aldus A.G. Welleman, sinds november 1995 docent 'fietskunde' aan de TU Delft in een *NRC*-interview (24.11.1995). Niks geen filosofische of ecologische kwesties maar vragen èn antwoorden als: "Neerslag? Het regent maar zes procent van de tijd".
In Amsterdam lijkt Luud Schimmelpennick - inmiddels de 60 gepasseerd - succes te hebben met de zoveelste versie van het wittefietsen-plan. In *Folia*, het blad van de UvA, een interview met de ex-provo (19.1.1996). Overigens meldt Hans Ramaer dat ook de Rotterdamse Stadspartij met een ('geel') fietsenplan doende is, waarbij men nadrukkelijk samenwerking nastreeft met dit nieuwe Amsterdamse initiatief (info: fractie Stadspartij, Stadhuis, Coolsingel 30, 3000 KP Rotterdam). De echte fietsers onder ons lezen natuurlijk al lang het blad *De vogelvrije fietser*, een uitgave van de ENFB (info: postbus 2150, 3440 DD Woerden, tel. 03480-23119).

NRC-lezers zullen de jurist Jan Leijten kennen. Het *Nederlandse Juristen Blad* wijdde onlangs een thema-nummer aan deze interessante man (*NJB*, jan. 1996). Ik noem Reiner de Winters artikel onder de kop 'Het duiveltje van de twijfel' over Leijtens visie op de mensenrechten en de bijdrage van Constantijn Kelk over 'de principiële en humane dimensies van het strafrecht'.
Van die dimensies lijkt de dichter/criminoloog Manuel Kneepkens, dezer dagen voorman van de Rotterdamse Stadspartij, zich weinig meer aan te trekken. Ooit zou hij promoveren op het werk van Clara Wichmann, als policicus bepleitte hij onlangs lijfstraffen voor fietsendieven, zo meldde de *Fietserskrant* (uitgave ENFB-afdeling Rotterdam) van oktober '95. Een grapje ongetwijfeld, maar toch.... Paul Rübsaam signaleerde in zijn portret van Kneepkens - onder de kop 'Poëtische politiek' - in *De Groene* (11.10.1995) ook een breuk: "Ooit was de radicale criminoloog van mening dat het strafrecht moest verdwijnen. Tegenwoordig (...) vindt hij dat de misdaad stevig moet worden aangepakt". Kneepkens beaamt dit en geeft aan dat hij er voor gekozen heeft voortaan 'een onvolmaakte meester' te zijn. "De onvolmaakte meester blijft onder de mensen. Hij gaat pas naar binnen als de laatste mens ook in de hemel is". Wij zullen zien... Over de politie had Kneepkens nog

wel een fraaie one-liner in petto: "De politie is geen intelligente dienst en vangt dus ook alleen maar domme boeven".

Kneepkens zal overigens met Jan Bervoets (zie over beide poëten: *De AS* 86) deel uitmaken van een redactie die een aflevering van dit tijdschrift 'met en over poëzie' zal samenstellen.

In dat poëzie-nummer zal onder meer een artikel verschijnen van Siebe Thissen over William Blake, mede naar aanleiding van het Rotterdamse Filmfestival waar Jim Jarmusch' Blake-film *Dead man* te zien was (inmiddels vermoedelijk al in de bioscoop gewêêst). Blake blijkt in ieder geval weer een beetje 'in' te geraken. Peter Ackroyds - naar verluidt - uiterst leesbare Blake-biografie (399 blz. ƒ63,-) zal daar ongetwijfeld een handje bij helpen. In NRC's *Cultureel Supplement* schreef Piet Meeuse onlangs over Blake en zijn nieuwe biografie ('In een uur de eeuwigheid', *NRC* 12.1.1996). Op BRT2 was onlangs (8.2.1996) een prachtige - gedramatiseerde - documentaire over Blake te zien, met onder meer de genoemde Ackroyd maar ook figuren als Allen Ginsberg en Rupert *duiventil* Shel-drake. Bij de Londense anarcho-uitgeverij *Freedom Press* verscheen eerder een Blake-biografietje van Peter Marshall. Marshall zet Blake hierin neer als een 'visionair anarchist' - wat mij een niet geheel terechte annexatie lijkt (London 1988, 69 blz. ƒ7,-). Iets ouder is een antropologische studie van Michael Taussig, *Shamanism, colonialism and the wild man* (Chicago 1987). Ik wil de gelegenheid nog maar eens aangrijpen om dit indrukwekkende boek bij een ieder van harte aan te bevelen, want ik vond een mooie aanleiding: in zijn voorwoord bedankt Taussig ene Anna Davin "for sharing William Blake's type of empiricism and always seeing more than meets the eye" (p. xviii).

Bladeren zapte zich ook dit jaar weer een weg door het jaarlijkse Rotterdamse filmfestijn. Echte 'musts' kan ik helaas niet opsommen. Vermeldenswaard is de 'oude' film van Paul Leduc, *Reed, Mexico Insurgente* (1971), die er te zien was, over de Amerikaanse journalist John Reed die later beroemd zou worden met zijn ooggetuigeverslag van de Russische oktoberrevolutie *Ten days that shook the world* (1919). Deze documantaire-achtige film over Reeds activiteiten tijdens de Mexicaanse revolutie toonde vooral de interessante discussies tussen de 'bourgeois-journalist' Reed en de Mexicaanse revolutionairen.

De indrukwekkende film *Bombay* (Mani Rathnam, 1994) die in Rotterdam te zien was, brak in India alle kassa-records. De film handelt dan ook over een uiterst gevoelig en helaas ook actueel onderwerp: de bloedige rellen tussen hindoes en moslims die India sinds december 1992 teisteren. Rathnam is er in geslaagd de waanzin van dit etnisch-religieuze geweld aan de kaak te stellen - en dat is, gegeven de op zijn vingers kijkende hindoe-autoriteiten, een knappe prestatie. Etnische tegenstellingen speelden ook een rol in het fraaie en soms hilarische portret dat Wayne Wang en Paul Auster van de Newyorkse wijk Brooklyn maakte, *Blue in the face* - een 'sequel' van Smoke, die in januari van dit jaar al in de bioscoop te zien was. Ook de drie uur durende film van Theo Angelopoulos, *Ulysses' Gaze*, wil ik noemen. De film verhaalt de rondreis - à la Odysseus - van een in Amerika wonende Griekse filmer (Harvey Keitel) door de Balkan. Het is prachtig gefotografeerde film met fraaie beelden, zoals het kolossale, edoch gevelde Lenin-sculptuur dat per boot de Donau afzakt.

Deze reis had wel iets weg van de 'echte' rondtrip die schrijver Peter Handke onlangs door Bosnië maakte. Hij schreef daar een tweetal artikelen over voor de in München verschijnende *Süddeutsche Zeitung*. Trouws onvolprezen zaterdagbijlage *Letter & Geest* publiceerde een - eveneens tweedelige - vertaling (*Trouw* 3 & 10.2.1996). Handke pleitte daarin voor 'gerechtigheid voor Servië'. Een nuttig kritisch geluid bij het standaard anti-Servië-beeld in de media? De *L&G*-bijlage van 17.2.1996 een aantal reacties op Handke.

Wim Boevink gaf een overzicht van de visies in de Duitse media. Voorts een dubbelinterview met 'Joegoslaaf' Nenad Fiser en 'post-Joegoslaaf' Pedrag Dojcinovic. Laatstgenoemde: "(...) Hoe kun je gerechtigheid bereiken met een verhaal dat argumenten mist, feiten mist, alles mist waarmee je het fundamenteel eens of oneens kunt zijn". En Fiser: "De hoofdstroom is tegen Servië, Handke ertegen in. Maar dit bracht hem in een tragische positie. Deze keer ontkent hij dingen die niet zo gemakkelijk te ontkennen zijn".

In het Haags Gemeentemuseum was onlangs een - inmiddels beëindigde - tentoonstelling te zien van aquarellen van Constant. Reden om deze tentoonstelling toch even te melden was het opmerkelijke portret van Guy Debord dat er hing. Betty van Garrel maakte een interview met schilder Constant (*NRC* 24.11.1995) en meldde dat er op de expositie aan Constants *Nieuw Babylon* (1956-1973), zijn 'nomandenkamp op wereldschaal', voorbij was gegaan. Van Garrel bezocht ôf alleen die andere Constant-tentoonstelling in het Stedelijk in Amsterdam ôf heeft stront in haar ogen. Hoe het ook zij: er waren in Den Haag wel degelijk een aantal Nieuw-Babylon-maquetten te bewonderen - die mij overigens, 'vele jaren later', behoorlijk tegen vielen.

Nieuw is het blad *VerZ* - een initiatief van de Vlaamse Bookchin-kenner Roger Jacobs en Johny Lenaerts - die ooit voor het eveneens Vlaamse blad *Kladdaradatsch* een interview met Arthur Lehning maakte (dat, met een nieuwe inleiding ook te vinden is in het in 1989 verschenen (tweede) vriendenboek Voor Arthur Lehning). Het blad oogt saai maar opent veelbelovend met een artikel van de genoemde Lenaerts over Raoul Vaneigem, auteur van het in 1978 in het Nederlands vertaalde *Handboek voor de jonge generatie*. 'Tegen de spektakelmaatschappij: het leven injecteren met poëzie' heet het artikel dat evenwel niet meer biedt dan een keurige samenvatting van de ideeën van Vaneigem. Daarna Roger Jacobs over, jawel, alwéér Bookchin, gevolgd door een wat mij betreft interessantere bijdrage van zijn hand over de Franse socioloog/filosoof Alain Bihr. Daarna is de beurt weer aan Lenaerts die een stuk schreef over Pasolini en zijn 'nieuwe' roman *Olie* (Meulenhoff Amsterdam 1995). In de *NRC* onlangs ook een groot artikel van Rudi Fuchs over Pasolini (NRC 26.1.1996). Tot slot in *VerZ* een tweetal boekbesprekingen waaruit ik u één citaat niet mag onthouden: "Zo zal Marius de Geus zelf - overtuigd van de onomkoombaarheid (!?) van de vrije markteconomie - een tamelijk liberale inkleuring geven van zijn ecologische huis." *VerZ* kost 'minimaal' ƒ17,- per jaar, info: J. Lenaerts, Platte-Lostraat 47, B -3010 Kessel-Lo.

Het blad *Perspectief* (info: Dracanastraat 21, B-9000 Gent) begint zo langzaam maar zeker tot de absolute musts te behoren. Het meest recente nummer (nr. 41, oktober 1995) biedt onder meer een degelijk (al te degelijk?) artikel van Marc Spruyt over Antonio Gramsci als leermeester van het Vlaams Blok. Willem Denayer schreef een aantal interessante 'bedenkingen bij volk en staat' terwijl Siebe Thissen - zijn naam viel al eerder - uit zijn correspondentie met Bob Black te N.Y. (zie ook de rubriek boekbesprekingen elders in dit nummer) een zeer lezenswaardig interview samenstelde. "Het anarchisme (is) in het beste geval irrelevant voor anarchie, (...) in het slechtste geval een obstakel (...) Anarchisme is die doctrine die achter blijft indien het verlangen naar anarchie gestorven is: de middelen hebben het doel vervangen." Helaas gaat Black zo hier en daar wel erg kort door de bocht - zijn beroep op allerlei cultureel-antropologische feiten en inzichten zijn interessant maar zelden overtuigend. Zijn jagers en verzamelaars werkelijk zo anarchistisch? Hoeveel mensen zullen een Aha-Erlebnis hebben bij het begrip 'tuinbouw-samenleving'? Maar hoe het ook zij: Black daagt uit en daar zou dat verkalkte, dóór en dóór negentiende-eeuwse anarchisme zijn voordeel mee moeten doen.

De culturele antropologie, zoveel lijkt duidelijk, gaat de komende tijd belangrijk worden. Geen overbodige luxe derhalve om te verwijzen naar 'het' antropologische tijdschrift in Nederland, *Focaal* (abo: slechts ƒ30,- per jaar, info: Focaal, Eerste Oude Heselaan 100a, 6541 PC Nijmegen). Ik kan inderdaad 'het' tijdschrift schrijven, aangezien de concurrent, Antropologische Verkenningen, afgelopen jaar ophield te verschijnen. Onlangs bracht *Focaal* een interessant themanummer uit over 'Oorlog en vrede'. Van de negen bijdragen over dit thema noem ik er één: Rieke Leenders' artikel over "Toekomstgeschiedenis: Bescherming Bevolking en haar imaginaire Derde Wereldoorlog'. Een aangekondigd komend nummer van *Focaal* zal gaan over 'Anthropology and history: the unwaged debate'.
De Franse antropoloog en grondlegger van het structuralisme Claude *the books or the pants?* Lévi-Strauss (1908) blijkt nog steeds alive and kicking: in het kerstnummer van de *New York Review of Books* (in de betere kiosk los verkrijgbaar, ƒ8,90) een artikel van zijn hand: Saudades do Brasil (NYRB, Dec. 21, 1995).
Schreef ik in de vorige aflevering van deze rubriek dat ik de Duitse antropoloog en redacteur van het anarchistische tijdschrift *Unter dem Pflaster liegt der Strand*, Hans Peter Duerr miste in Feyerabends autobiografie, ik had de kopij nog niet ingeleverd of ik trof bij mijn boekhandel H.P. Duerr (Hrsg.), Paul Feyerabend, *Briefe an einen Freund* (Suhrkamp Frankfurt a/M. 1995, 291 blz. DM 22.80). Een werkelijk schitterende correspondentie - die overigens mijn verbazing over Duerrs afwezigheid in Feyerabend's memoires alleen maar groter maakte. Ik hoop deze 'correspondentie' binnenkort 'elders' uitvoeriger te bespreken.
Overigens publiceerde Paul Hoyningen-Huene in het wetenschapsfilosofische tijdschrift *Studies in History and Philosophy of Science* (Vol. 26, No. 3, sept. 1995) twee brieven die Feyerabend schreef aan Thomas Kuhn - die andere wereldberoemde wetenschapsfilosoof/historicus. Nogal technisch deze brieven, maar voor de liefhebbers onthullende lectuur.

Eind vorig jaar nam columnist Piet Vroon - helaas - afscheid van *de Volkskrant* (30.12. 1995). Hij opende zijn afscheidscolumn met enkele regels gewijd aan... Paul Feyerabend. "Feyerabend meende dat het in de wetenschap 'gaat zoals het gaat', wat wil zeggen dat de voortgang nauwelijks wordt gestuurd door nadrukkelijke planning. Plannen verzinnen we hoofdzakelijk achteraf."
Feyerabends bovengenoemde *pen pal* Duerr, tegenwoordig verbonden aan de Europese Universiteit in Florence, is als antropoloog intussen min of meer 'beroemd' geworden. Met name zijn kritiek op de civilisatietheorie van Norbert Elias - hij discussieerde nog met de oude meester zelf! - gaf hem in ieder geval ook buiten Duitsland enige naam. In een vierdelige studie *Der Mythos vom Zivilizationsprozess* - waarvan intussen drie delen bij Suhrkamp verschenen zijn - hekelt hij vooral het etnocentrisme van de eliasiaanse civilisatietheorie. In een nummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (nr. 22: 2, okt. 1995, los: ƒ39,50), gewijd aan het thema 'De civilisatietheorie herzien' gaat socioloog Goudsblom in op deze kritiek van (onder anderen) Duerr. Verder in dit *AST*-nummer onder meer een mooi artikel van Cas Wouters over 'De lustbalans van liefde en seks: ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie'. Wouters conclusie: "(M)eer verlangens, meer strijdige verlangens en dus per saldo minder vervulling of bevrediging ervan... tenzij mensen er (opnieuw) in slagen om met de contradicties op speelse manier om te gaan".

Eén van de interessantere Nederlandse antropologen is wat mij betreft Ton Lemaire. Bij Ambo verscheen onlangs van zijn hand een 'kabouters- en paddestoelenboek', of eerbiediger geformuleerd: een cultuurgeschiedenis van de paddestoel door de eeuwen heen (*Godenspijs of duivelsbrood. Op het spoor van de vliegenzwam*, Ambo Baarn 1995,

191 blz. ƒ39,90).... met Duerrs Traumzeit (Suhrkamp 1978, nog altijd leverbaar) in de literatuurlijst, zo kon ik tot mijn genoegen al bladerend vaststellen.... In *Trouw* onlangs (27.1.1996) een dubbelrecensie van dit boek. 'Kabouter' Roel van Duijn: "Goed begrip van de paddestoel, als bijzondere droomplant, zou ons kunnen helpen bij de herwinning van een verloren wereld: die van een symbiotische relatie met de natuur". Hans Achterhuis: "Mijn eigen kijk op de vliegenzwam is er door veranderd". Tsjonge....

Kropotkin nu. Want in de prestigieuze *International Review of Social History* schreef Ruth Kinna een mijns inziens belangrijk artikel over onze anarcho-held: 'Kropotkin's theory of mutual aid in historical context' (IRSH 1995:40, pp. 259-283). Zij belicht hierin de relatie die Kropotkin legde tussen wetenschap en anarchisme tegen de achtergrond van de opkomst van wat toen de sociaaldemocratie heette enerzijds en het Nietzcheaanse individualisme anderzijds. Volgens Kenna moet Kropotkins theoretisch werk voor alles gezien worden als een poging de anarchistische beweging nieuw leven in te blazen. Volgens mij weten wij nu dat zo'n poging er anno 1996 in ieder geval anders uit zal moeten zien. (CB)

BOEKBESPREKINGEN

ANARCHISME

De schrijver en journalist Jules Vallès (1832-1885) was een van de toonaangevende revolutionairen in de proudhonistisch georiënteerde volksbeweging in Frankrijk van rond 1870. In Nederland was hij tot voor kort vrijwel onbekend, maar door toedoen van Dick Gevers en Bart Schellekens kunnen we nu kennis nemen van zijn geschriften. Ze vertaalden eerder Vallès' autobiografische trilogie (*Kind, Jongeman, Opstandeling*), die bij uitgeverij De Geus is verschenen. Sinds kort is er ook een keuze uit zijn artikelen die in het door hem opgerichte dagblad *Le Cri du Peuple* (De kreet van het volk) werden gepubliceerd. Vallès begin met het blad vlak voor de Commune van Parijs (1871). Tijdens de Commune-periode bereikte het blad een oplage van 100.000 exemplaren en speelde het een niet te onderschatten rol bij het volksverzet. Als bron van informatie over de gebeurtenissen, de achtergronden en de doeleinden van de Communards in die periode zijn de artikelen van Vallès uiteraard gekleurd maar zeker interessant. Het boek *Jules Vallès en de Commune van Parijs* is uitgebracht door Iris, de uitgeverij van de beide samenstellers, en bevat vele illustraties. Naast een uitgebreide biografische schets van Vallès bevat deze uitgave tevens een personenregister en een overzicht van de gebeurtenissen in de Commune-periode.

Als tijdschrift mag *De Vrije Socialist* dan ter ziele zijn, er wordt door de redactie nog wel gepubliceerd. Zo is er inmiddels een brochure verschenen, waarin Ton Geurtsen reageert op de recensies van zijn studie over de Nederlandse sociaaldemocratie (*Een geschiedenis van verloren illusies*). Het prikkelende van deze brochure is echter de uitgebreide inleiding ervan. Geurtsen laat daarin zijn stelling over sociaaldemocratisering (in grote lijnen het aanpassingsproces van socialistische idealen aan de kapitalistische omgeving) tevens los op de Nederlandse anarchistische beweging en komt dan met verwijzing naar de pragmatische en postmoderne stromingen in het hedendaagse anarchisme tot de conclusie dat ook die beweging 'sociaaldemocratiseert'. Elders in dit nummer reageert Thom Holterman (mede) op Geurtsens stelling.

In de brochure-reeks van Rode Emma en De Vrije Socialist verscheen ook de tekst van een lezing, gehouden door André Bons, die binnenkort samen met Raf Janssen een studie over de verzorgingsstaat publiceert. In *Een libertaire visie op de verzorgingsstaat* constateert Bons terecht dat het merendeel van de libertairen nauwelijks een visie daarop heeft, althans er weinig van laat blijken. *De AS* (met name nr. 53 - De staat van verzorging) vormt daarop een uitzondering. Bons verde-

digt de stelling dat de huidige verzorgingsstaat behouden moet worden om deze op termijn te kunnen afbreken.
In die opstelling kan ik mij vinden. Helaas onderschatten veel anarchisten momenteel de ernst van wat er gaande is: een 'terugtredende' overheid waar het sociale en culturele voorzieningen betreft en een overheveling van de daarmee vrijkomende miljarden naar voorzieningen op infrastructureel gebied ten behoeve van het bedrijfsleven. In zo'n situatie is het suicidaal om langs de kant te blijven staan en niet op alle fronten nog te proberen te redden wat er te redden valt. Vandaar ook dat ik partijpolitiek actief ben geworden en bovendien van mening ben dat een basisinkomen de allerhoogste prioriteit heeft als vluchtheuvel in het voortrazende naakte marktkapitalisme. Aanbevolen dus deze brochure van Bons, die overigens bij Hans Achterhuis hoopt te promoveren op Murray Bookchin.
Van Bookchin zijn intussen weer twee nieuwe boeken verschenen, waarin hij zich keert tegen het postmodernisme en het 'life-style' à la Hakim Bey. Een bespreking houdt de lezer nog te goed. Eerder verschenen bij AK Press twee bundels met essays die Bookchin alweer jaren geleden publiceerde. Beide boekjes brengen weinig nieuws. De ene bevat twee stukken over het Spaanse anarchisme en de burgeroorlog. Bookchin meent - en ik denk op goede gronden - dat een volksopstand in deze tijd in West-Europa ondenkbaar is. In Spanje echter bestond de unieke situatie dat de (libertaire) arbeidersbeweging omvangrijk was èn (nog) niet in het moderne kapitalisme was ingepast.
De andere bundel bevat enkele essays waarin Bookchin zijn sociale ecologie positioneert. Met vindt er onder meer zijn artikel over de mythe van de overbevolking (eerder in vertaling verschenen in *De Raaf*) en een lang essay gericht tegen de sociobiologie. Met name het laatste stuk is wat gedateerd: inmiddels worden er op een wat genuanceerder manier stellingen betrokken in het 'nature-nurture' debat (zie ook *De AS* 92 - Menselijke natuur en anarchisme).
Wat me echter stoort is dat Bookchin in zijn speciaal voor deze uitgave geschreven inleiding opnieuw wild om zich heen slaat. Is het niet vruchtbaarder om behalve naar de verschillen ook eens te kijken naar overeenkomsten tussen sociale en diepe ecologie? Want die zijn er zeker. Hoewel niet te ontkennen valt dat New Age-achtige ecologisten soms in ecofascistisch vaarwater terecht komen. Alertheid is dan ook op zijn plaats. In *Green Perspectives* - het tijdschrift dat Bookchin en zijn vriendin Janet Biehl volschrijven - is dit een belangrijk item. Zo bevat nr. 35 (januari 1996) een stuk over David Icke, ooit kopstuk van de Engelse Green Party, die nu in extreem-rechtse blaadjes publiceert en een fraaie recensie door Biehl van een studie over de zwarte kanten van Jung (Richard Noll, *The Jung Cult*; Princeton UP 1994).
Freedom Press heeft een boekje uitgebracht met artikelen die Errico Malatesta in de laatste periode van zijn leven schreef. Ze zijn verzameld en worden ingeleid door Vernon Richards, die zoals bekend in 1965 een prachtige studie over deze Italiaanse anarchist, alsmede een keuze uit diens artikelen, publiceerde (Een Nederlandse vertaling - *Errico Malatesta, leven en ideeën van een Italiaanse anarchist* - verscheen in 1980 bij Het Wereldvenster en is mogelijk nog bij De Slegte te vinden.) Wat me opvalt is het verschil tussen de 'oude' Bookchin die aan de polemiek met geestverwanten een dagtaak heeft en de 'oude' Malatesta die bezonken en mild oordeelt over andere anarchisten. Daarbij realiseer ik me dat Malatesta, die rond de eeuwwisseling nog aan arbeidersopstanden dacht volgens het klassiek-bakoenistische patroon, zich in 1922 had moeten neerleggen bij Mussolini's overwinning. Na die machtsovername had Malatesta te maken met de censor (hoewel hij kans zag om van 1924 tot 1926 het libertaire blad *Pensiero e Volontà* uit te geven); na 1926 legde het fascistische regime hem (tot zijn dood in 1931) huisarrest op. In die situatie was uiteraard geen sprake van vrije meningsuiting en tegen die achtergrond

behoren de artikelen uit die periode dan ook gelezen te worden. Niettemin bevat het artikel indringende artikelen over organisatie (van anarchisten), over democratie en dictatuur, over individualisme, over terreur, over wetenschap (met kritiek op Kropotkin) en over revolutie, reformisme en revisionisme. Wie maakt zich hard voor een Nederlandse uitgave? (HR)

Dick Gevers en Bart Schellekens (red.), Jules Vallès en de Commune van Parijs; Iris, postbus 9471, 1006 AL Amsterdam, 1995; 140 p.; geïll.; f20,- (incl. verzendkosten via postgirorekening 6259433 van Iris).
Ton Geurtsen, Het einde van de sociaaldemocratie. Over verloren illusies en discussie-armoede; Rode Emma/De Vrije Socialist, postbus 713, 1000 AS Amsterdam, 1995; 32 p.; f4,90 (te bestellen via 020-6120518).
André Bons, Een libertaire visie op de verzorgingsstaat. Een noodzakelijke aanvulling op de huidige maatschappelijke discussie; Rode Emma/De Vrije Socialist, 1996; 32 p.; f4,90 (bestellen als boven).
Murray Bookchin, To remember Spain. The Anarchist and Syndicalist Revolution of 1936; AK Press, Edinburgh/San Francisco, 1994; 69 p.; geïll; ca, f14,-.
Murray Bookchin, Which Way for the Ecology Movement?; AK Press, Edinburgh/San Francisco, 1994; 75 p.; ca. f14,-.
Murray Bookchin en Janet Biehl (red.), Green Perspectives; abo: 16 dollar voor tien afleveringen; Social Ecology Project, PO Box 111, Burlington, Vermont 05402 USA. (Het blad verschijnt onregelmatig enkele malen per jaar).
Vernon Richards (red.), The Anarchist Revolution. Errico Malatesta. Polemical Articles 1924-1931; Freedom Press, London, 1995; 123 p.; ca. f12,-.
De uitgaven van AK Press en Freedom Press zijn te verkrijgen/bestellen bij boekhandel Het Fort van Sjakoo, Amsterdam en/of Karl Kreuger, postbus 61523, Den Haag.

WERKEN?

Bob Black hoort, met John Zerzan en Hakim Bey tot een nieuwe generatie Amerikaanse 'anarchisten' (een aanduiding waar zij overigens nogal wat bezwaren tegen hebben!), wier werk langzaam maar zeker ook in Nederland doordringt. Van Black verscheen onlangs een vertaling van diens roemruchte *The abolition of work* bij de (nieuwe?) Amsterdamse uitgeverij De Amstelberg, een vertaling die eerder verscheen in het blad *V/h de Paardenkennelbode* (nr. 7, 1989). De titel laat ook in de Nederlandse vertaling weinig twijfel bestaan over de strekking van dit pamflet: De afschaffing van werk. Black's bezwaren tegen 'werk' zijn legio, maar het meest principiële bezwaar is dat werken per definitie dwangarbeid is, een visie die leidt tot prikkelende uitspraken als "Er bestaat meer vrijheid in elke matig gedisciplineerde dictatuur dan op de werkplek in Amerika" en "Een werknemer is een part-time slaaf". Zijn argumenten ontleent hij vooral aan het werk van filosofen (zoals Foucault), historici en antropologen. Dat doet hij enigszins contre-coeur: "We moeten ons verlaten op waarnemers uit andere tijden en culturen om de extremiteit en pathologie van onze huidige positie op waarde te kunnen schatten". Naast de meer principiële bezwaren heeft Black ook nog een ruim aantal andere meer praktische argumenten achter de hand: werken in ongezond, legt een onnodig beslag op energiebronnen, is slecht voor het milieu en is (huis-)vrouw-onvriendelijk.
Het alternatief voor 'werk' dat de auteur schetst is 'spel'. In technologische oplossingen gelooft Black niet zo erg: "Ik wil geen robotslaven om alles te doen, ik wil dingen zelf doen". Wordt in de meer 'traditionele alternatieve' visies op 'werk' nogal eens, in navolging van Hegel, de arbeid van een kunstenaar als voorbeeld genomen, Black heeft een ander - en breder - ideaal gevonden voor het produktief spel dat hij voorstaat en wel in datgene wat in de vertaling 'de seksuele omgang' is gaan heten. Black: "De deelnemers versterken wederzijds elkaars genot, niemand houdt de score bij en iedereen wint". Kortom: "Werknemers van de wereld.... ontspan u!".

Auteurs als Black lopen uiteraard mijlen ver vooruit op een, ook in Nederland gevoerde, discussie als die over het basisinkomen. Bij Van Gennep verscheen vorig jaar een door Robert (niet te verwarren met Romke!) van der Veen en Dick Pels samengestelde bundel met deze discussie als centraal onderwerp. De samenstellers schreven een inleidend historisch overzicht van de discussie in Nederland. Hoewel het jammer is dat hierin de bijdragen vanuit de meer radicale hoek nagenoeg ontbreken, is het een nuttig overzicht van het main-stream-denken hierover. Andere artikelen gaan onder meer over ethische vraagstukken (Van Parijs), de economische haalbaarheid (De Beer), 'het basisinkomen als grondrecht' (Den Hartogh) en de veranderende betekenis van arbeid in de moderne(!) tijd (Stuurman).
Het dichtst in de buurt van de opvattingen van Black komt Bas van Stokkom in zijn bijdrage over 'burgerschap en basisinkomen', die dan ook terecht de titel 'Zelfrespect boven werk' kreeg. Zijn slotzin: "Zijn socialisten in eeuwigdurende afwachting van het geperfectioneerde arbeidsbestel, democraten vestigen de hoop op *civilitas*, een politieke orde zonder machtsmisbruik en slaafse praktijken". (CB)

Bob Black, De afschaffing van werk, De Amstelberg Amsterdam 1995(?), 14 pp. ca. f5,- (Info: postbus 61012, 1005 HA Amsterdam).
Robert J. van der Veen en Dick Pels (red.), Het basisinkomen: sluitstuk van de verzorgingsstaat?, Van Gennep Amsterdam 1995, 250 blz., f48,90.

FASCISTEN

Voor Martin Ros, redacteur/uitgever/publicist, bibliofiel en propagandist van boek en blad, heb ik een zwak. De naar eigen zeggen sociaaldemocraat met anarchistische neigingen weet met zijn pathos begeestering te wekken voor de meest uiteenlopende zaken: van wielrennen tot hofintriges tot politiek en literatuur. Dat hij daarbij wel eens vergeet het kaf van het koren te scheiden, moet je maar voor lief nemen. Zo ook bij het boek dat hij over de meelopers met het Derde Rijk schreef. Het is een bonte stoet van collaborateurs - meestal profiteurs en perfide antisemieten, maar ook naieve dwazen en idealisten - die Ros met oog voor bizarre details voorbij laat trekken.
Bij Ros vindt de lezer geen sociaal-psychologische analyses van het fenomeen fascistische collabo en aanzetten tot een sociaaleconomische verklaring van rechts-radicale bewegingen ontbreken zelfs geheel. Ros vertelt verhalen. Over dwepers en gekken, soms ook over de tragiek van politieke activisten als de flamingant Borms. Voor een deel zijn de verhalen bekend, bijvoorbeeld dat over de laatste dagen van Mussolini, voor een groter deel zeker niet. Wie kent het verhaal van de Al-Russische fascisten rond Vonsjatski die actief waren in de VS, wie weet de hoed en de rand van Roemeense IJzeren Gardisten en Hongaarse Pijlkruisers, wie kent de lotgevallen van generaal Vlassov - ooit lieveling van Stalin - die met een miljoen Russen vanaf eind 1944 aan Duitse kant vocht, wie heeft er gehoord van de Bengaalse nationalist Bose - die in nazisme en fascisme de voortzetting zag van Sorels ideeën - wiens Indisch Legioen de Duitse Wehrmacht versterkte (en thans in India als bevrijder herdacht wordt), wie kent de lotgevallen van de Fransen van de SS-divisie Charlemagne, die Berlijn nog verdedigden toen Hitler al zelfmoord had gepleegd en van wie een aantal tien minuten voor het officiële einde van de oorlog door de Vrije Fransen gefusilleerd werd?
De beste delen van dit boek zijn de hoofdstukken waarin Ros de collaboratie van bekende schrijvers (Céline, Pound, Knut Hamsum en - vooral - Robert Brasillach) schetst. Dankzij Adriaan Venema zijn we aardig op de hoogte met 'foute' Nederlandse dichters en schrijvers. Misschien dat voor Ros een taak is weggelegd om voor een Nederlands publiek eens uit de doeken te doen hoe het de Franse literaire collabo's verging. (HR)

Martin Ros, Jakhalzen van het Derde Rijk. Ondergang van de collabo's 1944-1945; De Arbeiderspers, Amsterdam 1995; geïll.; 319 p.; f36,90.

BI(BLI)OGRAFIEËN

Het verschijnen van een deel van het 'Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland' is altijd een waar feestje. Eind 1995 verscheen in deze prachtig verzorgde reeks (1986-) alweer het zesde deel. De meest verheugende mededeling in dit nieuwe deel was ongetwijfeld de aankondiging dat er in de nabije toekomst nog twee delen zullen verschijnen.

Maar goed, hier dient uiteraard te worden gesignaleerd dat dit zesde deel portretten biedt van bekende en minder bekende anarchisten: van de anarchistische predikant Schermerhorn (Campfens), van Domela Nieuwenhuis (Harmsen), van IAMV- en NSV-voorman Bot (Denekamp), van de illustrator Chris Lebeau (Rudolf de Jong), van de christen-anarchist Lodewijk van Mierop (Hoekman) en van de anarchistische natuurvriend Jan Hof (Harmsen en Houkes). Maar ook van de utopist De Clerq (Houkes), de Haagse SDB-bestuurder Baye (v.d. Sman) en de eerste Recht-voor-Allen-uitgever De Graaff (Reinalda). Jan Nijdam en de inmiddels overleden Ruud Uittenhout schreven over Gerrit van Burink (1891-1961), de communist die fascist zou worden (en waarvan een achterneef mijn zuster trouwde: het kan verkeren). Het omvangrijkste portret in dit deel is van Willem Banning (1888-1971), expredikant en PvdA-voorman die grote invloed had op de PvdA-beginselprogramma's van 1947 en 1959 en volgens de auteur van dit portret (Hartmans) ook op de PvdA-rapporten Schuivende Panelen (1987) en Bewogen Beweging (1988). Het kleurrijkste portret is ongetwijfeld dat van Henry Vorst (1867-1927). Hij was onder meer leerling-onderwijzer, kloosterling, propagandist voor de katholieke vakbeweging, SDAP-er, koster in Duitsland en lectuur- en lingeriehandelaar in Parijs. De merkwaardigste foto in een uitgave als deze is ongetwijfeld die van.... Beatrix, te samen met Raad-van-State-lid (en CNV-bestuurder) M. Ruppert.

Vergeleken met biografieën zijn bibliografieën in de ogen van velen oorverdovend saai. Toch zijn bibliografieën belangrijk, al was het maar omdat zij allerlei dubbel werk van het handjevol mensen dat zich wereldwijd met anarchistische theorie en geschiedschrijving bezig houdt kan voorkómen. Maar vooral vergemakkelijken bibliografieën natuurlijk het vinden van allerlei literatuur. Zo heb ik zelf veel profijt gehad van Robert Gochlerts bibliografie 'Anarchism: a bibliography of articles 1900-1975', die in februari 1976 verscheen in het Engelse politicologenblad *Political Theory* (SAGE).

Min of meer recent verschenen in Duitsland een drietal bibliografieën. De eerste is de Landauer-bibliografie die in 1992 bij Trotzdem Verlag verscheen. Bij dezelfde uitgever verscheen in 1994 een Kropotkin-bibliografie, samengesteld door Heinz Hug. Beide bibliografieën zijn ruim van opzet, dat wil zeggen ze bevatten in principe alles wat er in een aantal 'moderne talen' van de beide anarchisten verschenen is. Daarnaast in beide ook een keuze uit de internationale secundaire literatuur. Wolfgang Eckhardts Bakoenin-bibliografie is beperkter van opzet. Hij geeft uitsluitend een overzicht van de Duitstalige primaire en secundaire Bakoenin-literatuur, dat nochtans een even nuttig als fraai verzorgd boekje opleverde. (CB)

Mies Campfens e.a. (red.), Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, deel 6, Stichting Beheer IISG, Amsterdam 1995, 284 blz., f44,-;
Siegbert Wolf (Hrsg.), Gustav Landauer Bibliographie, Edition Anares im Trotzdem Verlag, Grafenau/Bern 1992, 140 blz. 28 DM;
Heinz Hug (Zusammenst.), Peter Kropotkin Bibliographie, Edition Anares im Trotzdem Verlag, Grafenau/Bern 1994, 237 blz. 35 DM;
Wolfgang Eckhardt, Michail Bakunin Bibliographie der Primär- und Sekundärliteratur in deutscher Sprache, Libertad Verlag, Berlin/Köln 1994, 127 blz., prijs onbekend.

Beste lezer(es),

In 1995 ontvingen we ƒ3800,= aan steunbijdragen, waarvoor veel dank. Sommige lezers stuurden giften van ƒ50,= of ƒ100,=, maar helaas is het totale bedrag lager dan dat in 1994. We roepen dan ook ieder op om in 1996 naar vermogen dit tijdschrift weer financieel te steunen. Stort uw bijdrage op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle, met vermelding 'Steunfonds'. Ook ontvangen we graag tips voor toezending van een proefnummer en verder wijzen we nog eens nadrukkelijk op de mogelijkheid een cadeau-abonnement op te geven.
Door combinatie van afleveringen en het integreren van tijdschrift en jaarboek zijn we er in geslaagd om de uitgaven verder terug te dringen. Daardoor hebben we sinds vele jaren 1995 met een (gering) batig saldo kunnen afsluiten.
Nog steeds geldt de *speciale aanbieding* van alle door De AS uitgegeven boeken en brochures (zie Reprints en Overige Uitgaven elders in dit katern) die in één pakket voor slechts ƒ50,= (inclusief verzendkosten) leverbaar zijn. Deze vijftien uitgaven (waarde ƒ82,=) bestelt u door storten/overmaken op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle met de vermelding 'boeken en brochures'.
Eind van dit jaar verschijnt het *Derde Jaarboek Anarchisme* (als De AS 116). We nodigen de lezers uit ons suggesties over de inhoud (bijvoorbeeld recentelijk in buitenlandse bladen verschenen artikelen, die voor vertaling in aanmerking komen, als ook auteurs die een bijdrage willen leveren) toe te zenden.
En tot slot wijzen we op de bijlage. In het Tweede Jaarboek Anarchisme/De AS 112 zijn op de pagina's 76 en 77 gedeelten van de tekst onbegrijpelijk, waarvoor onze excuses. In de bijlage is deze tekst gecorrigeerd.

Redactie en administratie De AS

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse reeds verschenen *afleveringen* van de AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van ƒ3,50 (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van de AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de portokosten moet voor tenminste ƒ10,50 besteld worden!
Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 83 (Provo), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis); nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie).
Nr. 108 (Wim van Dooren) en nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme) kosten ƒ7,90 per stuk, nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme) kost ƒ15,=.
Er zijn nu ook *reprints* verkrijgbaar van: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 28 (Kropotkin), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 36 (Europa), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 85 (Anarcha-feminisme).
Als *speciale aanbieding* geldt: alle nog leverbare afleveringen (exclusief reprints) van *De AS* voor slechts ƒ75,-

REPRINT REEKS

De AS is van start gegaan met de herdruk van oude anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van curieuze geschriften zijn nu verschenen:
- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003).
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004).
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005).

- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006).
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s): 001-003: ƒ6,=; 004: ƒ6,=; 005: ƒ6,=; 006: ƒ6,=; 007: ƒ6,=.

OVERIGE UITGAVEN

Eerste Jaarboek Anarchisme; 151 p.; inclusief verzendkosten ƒ20,-
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst. Complete reprint in paperback; VIII + 120 pag.; inclusief verzendkosten ƒ15,-.
Anton Constandse, *De ellende der religie*. Reprint van brochure uit 1923; 20 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *God is het kwaad*. Reprint van brochure uit 1924; 31 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*. Reprint van brochure uit 1927; 16 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *Godsdienst opium voor het volk*. Reprint van brochure uit 1929; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*. Reprint van brochure uit 1932; 15 p.; inclusief verzendkosten ƒ2,50.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; inclusief verzendkosten ƒ3,50.
Alle uitgaven te bestellen door storting op postrekening 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik steun de AS financieel en stort een bedrag van ƒ .... op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.**
- **Ik word abonnee en stort daarvoor een bedrag van ƒ29,50 op postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle voor de drie nog in 1996 te verschijnen nummers.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 1996. Ik betaal daarvoor ƒ35,- via postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle.
Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006 of 007.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

JAN BÖRGER BIBLIOTHEEK
voor filosofie

REPRINTS Jan Börger

Heelal en Beweging (wordings-ontwikkelingsproces abstract) - met voorwoord	1933	60 p.	f6,50
De werkelijkheid en het begrip mens (Heilige Geest/Maagd Maria/Zoon des Mensen - abtract)	1934	110 p.	f8,50
Samenvatting inzake de berekening van de werkelijkheid (abstract)	1956-57	100 p.	f8,50

DIVERSEN Jan Börger

Enige preken	1923	70 p.	f6,50
Twee preken (met aanklacht)	1925	32 p.	f3,50
Redevoering (antwoord aanklacht)	1925	16 p.	f2,50
Bergrede I, II, IV, V, VI (2 preken)	1927	20 p. à	f2,50
Bergrede III (1 preek)	1927	20 p.	f2,50
Hegel en onze tijd (rede)	1928	32 p.	f3,50
De onhoudbaarheid van de doodstraf	1932	15 p.	f2,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme	1932	21 p.	f2,50
Zwijgt het wereldgeweten?	1932	19 p.	f2,50
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme logisch houdbaar?	1932	45 p.	f4,50
De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer	1933	40 p.	f4,-
Over het begrip mens in de cultuurgeschiedenis der mensheid	1936	102 p.	f8,50
De universeel-culturele betekenis der Evangeliën	1938-39	118 p.	f9,-
De betekenis van het kerstverhaal	1945	17 p.	f2,50
Cultuurgeschiedenis primitieve mensheid (1995)	1934-35	95 p.	f20,-
Het begrip vrouw als moeder en moederrecht (1995)	1938-39	90 p.	f20,-

HERUITGAVEN Jan Börger

Anarchisme en Nihilisme (1993; met nawoord)	1946	65 p.	f6,50
De werkelijkheid op zoek naar zichzelf (1995). Een selectie, met inleiding, uit: de mens als lichaam/levend organisme/hersenen,	1934-35	46 p.	f5,-
Tristan en Isolde. Een filosofische analyse van deze Keltische legende (1967)	1932-33	66 p.	f15,-

NIEUWE UITGAVEN

De betekenis van de Europese cultuur voor het leven van de mensheid (1995). Vertaling van een rede uit het Duits.	1933	20 p	f2,50
Wim de Lobel (lezing) *Jan Börger, filosoof en anarchist* Bewerkte versie met notenapparaat	1995	25 p.	f3,50
Compleet pakket			f110,-

ANDERE UITGAVEN
Mr. drs. J. Belzen:

Feitelijke cultuurgeschiedenis, Europa's laatste probleem (1994) met voorwoord (cursus het Logos-Verband)	1935	65 p.	f6,50
Marchant en Rome (uitgave Logos-Verband)	1936	30 p.	f3,50
2 stuks te zamen			f8,50

Prijzen inclusief porto. Bestellingen: door storting op postgiro 77036 van Jan Börger Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. Donaties worden ook zeer gewaardeerd.

Gustav Landauer

DE AS 113

Prijs *f7,90*